

ΘΕΟΦΙΛΟΥ Α. ΒΕΪΚΟΥ
Ἐκτάκτου Καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας

ΕΝ - ΠΑΝΤΑ
ΜΙΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΗ ΔΟΜΗ ΣΚΕΨΗΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΩΪΜΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὰ κείμενα τῶν πρώτων Ἑλλήνων φιλοσόφων, μὲ τὴν ἀποσπασματικὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία ἔχουν σωθῆ, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρέχουν παρὰ μιὰν ἀσυνεχῆ εἰκόνα σκέψης. Ἔτσι αὐτὰ μελετῶνται συνήθως καταταγμένα σὲ νοηματικὲς σειρὲς ἢ ομάδες, ὥστε νὰ ἐρμηνεύωνται συσχετισμένα μεταξύ τους, νὰ φωτίζονται ἀμοιβαῖα καὶ νὰ ἀποδίδουν μιὰ κατὰ τὸ δυνατὸν εὐλογη καὶ συνεχῆ νοηματικὴ ἀκολουθία. Μιὰ ἄλλη ὅμως δυνατότητα ἐρμηνείας προσφέρεται, ἂν διακρίνη κανεὶς ἓνα θεμελιακὸ σχῆμα σκέψης ποῦ παρουσιάζεται καθοδηγητικὸ καὶ κυρίαρχο σὲ μιὰ σειρά ἢ ομάδα σημαντικῶν ἀποσπασμάτων καὶ ἀποδίδει μιὰ θεμελιακὴ δομὴ στοχασμοῦ ἐνὸς ἢ περισσοτέρων φιλοσόφων.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀνάγεται στὴ δευτέρη δυνατότητα ἐρμηνείας. Συγκεκριμένα, ἀπορρέει ἀπὸ τὸ παρατηρημένο φαινόμενο ὅτι βασικὲς θεωρητικὲς ἀπόψεις τῆς πρώιμης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἀποδίδονται μὲ τὸ σχῆμα ἐν-πάντα. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο. Ἀποτελεῖ, ἀναμφίβολα, ἓνα καθοδηγητικὸ σχῆμα ἢ πρότυπο σκέψης, τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖ ὀρισμένες θεμελιακὲς ἀπόψεις αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας. Τὸ ἐν ἀντιπροσωπεύει γενικὰ τὴν παράσταση ἐνὸς γενικοῦ, καθολικοῦ παράγοντος ὅλων τῶν μερικῶν πραγμάτων καὶ ὅλα τὰ ἐπιμέρους πράγματα (πάντα) θεωροῦνται συνδεδεμένα μὲ ἓνα καὶ κοινὸ κανόνα.

Τὸ πρόβλημα ποῦ ὑπόκειται στὶς ποικίλες ἀπόπειρες τῆς πρώτης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, νὰ προσδιορισθῆ τὸ νόημα τοῦ καθολικοῦ, μᾶς συνδέει μὲ τὶς ἀπαρχὲς τῆς μεταφυσικῆς, ὅπως αὐτὴ θεμελιώθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ συγκεκριμένα μὲ τὸ πρῶτο καὶ κεντρικὸ μεταφυσικὸ πρόβλημα: τί εἶναι τὸ ἐν-ὄν;

ΠΡΟ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

0.1 Ὀμηρος

Ἡ παράσταση ἐνὸς κοινοῦ, θεϊκοῦ παράγοντος πάντων ἀπαντᾶται, μὲ μιὰν ὑποτυπώδη μορφή, ἤδη στὸν Ὀμηρο. Στὴν Ἰλιάδα ὁ Δίας παριστάνεται νὰ κυβερνᾷ, νὰ κατευθύνῃ τὰ πάντα:

0.11 P 632 ...Ζεὺς δ' ἔμπης πᾶν τ' ἰθύνει

0.12 Θ 17-Υ 243 ...(Ζεὺς) κάρτιστος ἅπᾶν τω ν

Πρόκειται γιὰ παράσταση τῆς παντοδυναμίας τοῦ ὕψιστου θεοῦ¹. Ὁ ἥλιος

1. Βλ. γιὰ τὴν παράσταση αὐτὴ τοῦ παντοδυνάμου Δία, W. K i e f n e r, Der religiose

παρουσιάζεται επίσης στην *Ἰλιάδα* ὡς ἕνας παντοδύναμος παράγων σὰν τὸν Δία:

0.13 Γ 277 ...*Ἡ ἐ λ ι ό ς θ', δς π ά ν τ' ἐφορᾶς καὶ π ά ν τ' ἐπακούεις*¹

Ἡ παντοδυναμία τοῦ Δία παρουσιάζεται ἐξ ἄλλου στὴν *Ὀδύσεια* ὡς παντογνώσια καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια συνδέεται μὲ τὴν προηγούμενη παράσταση τοῦ Ἡλίου:

0.14 υ 75 ..*Δ ί α τερπικέρανον, ὃ γάρ τ' ἐν οἶδεν ἅ π α ν τ α
μοιράν τ' ἄμμορίην τε καταθηγητῶν ἀνθρώπων*

Ὅτι ὁ Δίας γνωρίζει τὰ πάντα σημαίνει ὅτι ορίζει τὰ πάντα, μιὰ καὶ εἶναι παντοδύναμος:

0.15 ξ 445 ...*(θ ε ό ς) δυναται γάρ ἅ π α ν τ α*

0.16 δ 237 ...*Ζ ε υ ς ἀγαθόν τε κακόν τε διδοί· δύναται γάρ ἅ π α ν τ α*²

Τὸ πάντα ἢ ἅπαντα δὲν δηλώνει ἐδῶ μιὰν ἔννοια τοῦ καθολικοῦ, καὶ δὲν θὰ περιμέναμε βέβαια νὰ φθάσῃ ὁ Ὅμηρος σὲ μιὰ καθολικὴ σύλληψη τοῦ παντός³. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ μὲ τὴν ἄποψη ἐκείνη ὅτι πηγὴ τῶν πάντων εἶναι ὁ Ὠκεανός:

0.17 Ξ 246 ...*(Ὠ κ ε α ν ό ς), δς περ γένεσις π ά ν τ ε σ σ ι τέτυκται*

(πβ. Ξ 201). Πρόκειται γιὰ μιὰ μυθικὴ πίστη ποὺ τείνει νὰ ἐκφράσῃ τὴ βασικὴ ἀρχὴ μιᾶς κοσμογονίας.

0.2 Ἡσίοδος

0.21 Ἔργ. 267 ...*π ά ν τ α ἰδῶν Δ ι ό ς οφθαλμός καὶ π ά ν τ α νοήσας*

Ἐνῶ ὁ Ὅμηρος ἀποδίδει αὐτὸν τὸν σχετικὰ καθολικὸ χαρακτήρα στὸν Ἡλιο (0.13), ὁ Ἡσίοδος τὸν ἀποδίδει στὸν ἴδιο τὸν Δία. Τὸ ἔσχατο καὶ ὑψιστο σημεῖο αὐτῆς τῆς πορείας στὴν προφιλοσοφικὴ σκέψη ἐπιτυγχάνεται στὴν παράσταση ἐκείνη τοῦ Δία ποὺ παρουσιάζεται σὲ ὀρφικὰ κείμενα καὶ στὸν Αἰ-

Allbegriff des Aischylos. Untersuchungen zur Verwendung von παν, πάντα, πάντες und dergleichen als Ausdrucksmittel religiöser Sprache, Spudasmata V, Hildesheim 1965, 14 κ.έ.

1. Πβ. λ 109· μ 323.

2. Πβ. κ 306...*θεοὶ δέ τε πάντα δύνανται.*

3. Ὁ Μ. L e u m a n n, *Homerische Wörter*, Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft, τεύχ. 3, Basel 1950, 107, παρατηρεῖ ὅτι τὸ «παν» εἶναι στὸν Ὅμηρο «ἀδιανόητο». Καὶ ὁ Kiefner, 28, ἐπισημαίνει τὸ γεγονός ὅτι τὰ πάντα, ποὺ φέρει ἕναν καθολικὸ χαρακτήρα, δὲν μαρτυρεῖται ποθενὰ στὸν Ὅμηρο καὶ ἡ ἔννοια τοῦ παντός δὲν ἐπιδέχεται ἐδῶ καμιά κοσμικὴ ἐρμηνεία.

σχόλο (βλ. 0.44, 0.51). Ὁ ἡσιόδειος τύπος εἶναι ἓνα ἐνδιάμεσο συνδυετικὸ μέλος μεταξὺ τῆς ομηρικῆς καὶ τῆς ὀρφικο-αισχύλειας μορφῆς. Ὁ τύπος αὐτὸς συνδέεται μὲ τὴν παράστασι τῆς Δίκης ἢ ὅποια σύμφωνα μὲ τὴν παράδοσι ἐθεωρεῖτο γέννημα τοῦ Δία¹. Τὸ σχῆμα σκέψης, λοιπόν, ὅπου ἐντάσσεται ἡ σχέση Ζεὺς-πάντα, ἔχει ὡς περιεχόμενον τὴν θεϊκὴ συνείδησι δικαιοσύνης: ὁ θεὸς εἶναι παντοδύναμος, μὴ καὶ εἶναι σὲ θέσι νὰ προφυλάσῃ τοὺς δικαίους καὶ νὰ τιμωρῇ τοὺς κακούργους, νὰ παίρῃ θέσι κατὰ τῶν ἀδικῶν καὶ νὰ τίθεται μὲ τὴν πλευρὰ τῶν δικαίων².

0.3 Λυρική ποίησι

Τὸ σχῆμα Ζεὺς-πάντα παρουσιάζεται ἰδιαιτέρα χαρακτηριστικὸ γιὰ ἀπόδοσι τῆς παντοδυναμίας τοῦ ὕψιστου θεοῦ στὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Τέρπανδρο:

0.31 403 Page Ζεῦ, πάντων ἀρχά,
πάντων ἀγήτωρ
Ζεῦ, σοὶ πέμπω
ταῦταν ὕμνων ἀρχάν

Ὁ προσδιορισμὸς μάλιστα τοῦ θείου παράγοντος ὡς ἀρχῆς πάντων εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴ φιλοσοφία³.

Ἐνάλογο νόημα ἀποδίδεται στὸν Δία σ' ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Σημωνίδη ἀπὸ τὴν Ἄμοργό:

0.32 fr. 1,1 ὦ παῖ, τέλος μὲν Ζεὺς ἔχει βαρυνκτοπος
πάντων, ὅσ' ἐστὶ καὶ τίθησ' ὀκη θέλει

Τὸ πάντα ὅμως ἐδῶ δὲν συμπλέκεται μὲ τὸν Δία ὡς ἀρχή, ὅπως στὸν Τέρπανδρο (0.31) ἀλλὰ μὲ τὸν Δία ὡς τέλος (τὸν ἀντίποδα τοῦ ἀρχῆ). Ἐνάλογα στὸν Σόλωνα:

0.33 fr. 1,17 ...Ζεὺς πάντων ἐφορᾷ τέλος...

Ὁ Ζεὺς ὕμνεῖται ὡς ἀναξ καὶ βασιλεὺς πάντων, ὡς θεὸς παντοκράτωρ, στὸν Θεόγνι:

0.34 373 Ζεῦ φίλε, θαυμάζω σε· σὺ γὰρ πάντεσσιν ἀνάσσεις
τιμὴν αὐτὸς ἔχων καὶ μεγάλην δύναμιν
ἀνθρώπων δ' εὖ οἶσθα νόον καὶ θυμὸν ἐκάστου·
σὸν δὲ κράτος πάντων ἐσθ' ὕπατον, βασιλεῦ

1. Ἔργ 256.

2. Ἔργ. 239 κ.έ., 273, 281. Βλ. K i e f n e r, 34-35.

3. Βλ. A. E h r h a r d t, The Beginning, Manchester University Press, 1968, 20 κ.έ.

Ὁ Πίνδαρος ἐξάλλου παρουσιάζει τὸν θεῖο παράγοντα πάντων μὲ ποιήκλους τρόπους:

0.35 Ἴσθμ. 5,52 Ζεὺς τὰ τε καὶ τὰ νέμει
Ζεὺς ὁ πάντων κύριος

0.36 Πυθ. 9,44 ... (Ἄπολλωνα) κύριον δὲ πάντων τέλος
οἴσθα καὶ πάσας κελεύθους

0.37 Ὀλ. 2,19 Χρόνος ὁ πάντων πατὴρ

0.38 fr. 140d τίς θεός; τὸ πᾶν

Εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Πίνδαρος δὲν περιορίζεται στὴ σχέση Ζεὺς-πάντα, ἀλλὰ συνδέει μὲ τὸ πάντα καὶ ἄλλους κυρίαρχους θεϊκοὺς παράγοντες (Ἀπόλλων, Χρόνος). Εἶναι μάλιστα ὁ πρῶτος ποὺ θέτει τὸ ἐρώτημα ποῖά εἶναι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ (ὅπως κι ἂν αὐτὸς ονομάζεται) καὶ δίνει τὴν ἀπάντηση: τὸ πᾶν. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ποιητὴς εἰσηγεῖται ἕναν πανθεισμό, ἀλλ' ὅτι οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ παντοδυναμία: ὁ θεὸς ορίζει τὸ πᾶν.

Τέλος ὁ Βακχυλίδης παρουσιάζει τὸν Δία ὡς βασιλιᾶ ποὺ ἀπὸ ψηλὰ βλέπει τὰ πάντα:

0.39 Διθ. 15,51 Ζεὺς ὑψιμέδων, δὲ ἅπαντα δέρεται

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἀπὸ τῆς λυρικῆς ποίησης, ὅπου παρατηρεῖται ἡ σχέση ἐν (συνήθως Ζεὺς) -πάντα, δείχνουν ὅτι πραγματοποιεῖται ἕνα βῆμα πρὸς μιὰ θεώρηση τῶν πάντων μὲ βάση μιὰ γενικὴ, καθολικὴ θεϊκὴ ἀρχή.

0.4 Ὀρφικὴ σκέψη

Μιὰ διερεύνηση τῆς μορφῆς καὶ τοῦ νοήματος ποὺ ἔχει ἡ σχέση ἐν-πάντα στὴν ὀρφικὴ σκέψη συναντᾷ σοβαρὰς δυσχέρειες, γιὰ τὰ ὀρφικὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται δύσκολα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν. Ἔτσι τὰ κείμενα ποὺ παρατίθενται ἐδῶ ἔχουν ἐπιλεγῆ μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἀπηχοῦν τὸ πνεῦμα τῆς παλαιᾶς ὀρφικῆς παράδοσης.

0.41 Kern, fr. 21 ...ὁ μὲν δὴ θεός, ὡσπερ καὶ ὁ παλαιὸς λόγος, ἀρχὴν τε καὶ τελευτὴν καὶ μέσα τῶν ὄντων ἅπαντων ἔχων...

0.42 Kern, fr. 21a Ζεὺς πρῶτος γένητο, Ζεὺς ὕστατος ἀργικέρανος·
Ζεὺς κεφαλὴ, Ζεὺς μέσσα, Διὸς δ' ἐκ πάντα τελεῖται...
Ζεὺς πνοὴ πάντων...
Ζεὺς βασιλεύς, Ζεὺς ἀρχὸς ἅπαντων ἀργικέρανος.

0.43 Kern, fr. 168 ...ἐν κράτος, εἰς δαίμων γένητο, μέγας ἀρχὸς ἅπαντων
ἐν δὲ δέμας βασιλείων, ἐν φτάδε πάντα κνκλεῖται,
πυρ καὶ ὕδωρ καὶ γαῖα καὶ αἰθήρ, νῦξ τε καὶ ἡμαρ,

και Μῆτις, πρῶτος γενέτωρ και Ἔρωσ πολυτεροπής·
 π ἄ ν τ α γὰρ εν Ζηηρός μεγάλω τάδε σώματι κείται

0.44 Kern, fr. 169 ...π ἄ ν τ α μ ὄ ν ο ς δὲ νοεῖ πάντων προνοεῖ τε θεουδῶς

0.45 Κλήμ. Στρωμ. VI 259 ...ἐν δὲ τὰ π ἄ ν τ α τέτυκται

0.46 VS, 1 B 6 Δ ι ὸ ς δ' ἐκ π ἄ ν τ α τέτυκται

0.47 1 B 13 ...και ἡδ' ἡ θεολογία... Δ ί α καλεῖ π ἄ ν τ ω ν διατάκτορα...
 διὸ και Π ᾶ ν α καλεῖσθαι

0.48 1 B 21,6-7 ...τὴν π ἄ ν τ α δαμαστά, <τὰ> π ἄ ν τ α κρατυντά
 εμβρόντητα δὲ π ἄ ν τ α <τα> Μοίρης τλητέα π ἄ ν τ η

Τὰ κείμενα αὐτὰ ἀποτελοῦν μέρη ἑνος παλαιου ὕμνου στὸν Δία ἢ τουλά-
 χιστον ἀπηχοῦν μιὰ ἀρχαία ορφικὴ διδασκαλία. Κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Πλά-
 τωνα¹ ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ ὡς ἀρχή, τελευτὴ και μέσσα ὄλων τῶν πραγμά-
 των ἀνάγεται στὴν παλαιὰ ορφικὴ διδασκαλία (παλαιὸς λόγος, 0.41). Τὸ νόη-
 μα τῆς σχέσης ἐν-πάντα σ' αὐτὰ τὰ κείμενα και γενικὰ τὸ νόημα τῆς διδασκα-
 λίας ποὺ προβαλλόταν μέσα ἀπὸ ὄλο τὸ κείμενο τοῦ ορφικοῦ ὕμνου δὲν ἐξυπη-
 ρετοῦσε ἕναν πανθεισμὸ ἀλλὰ τὴν παντοδυναμία τοῦ θεοῦ² καθὼς και τὴν ἀρχὴ
 μιας κοσμογονίας. Ἦταν ἕνα πανάρχαιο μοτίβο κοσμογονικῆς σκέψης, ποὺ ὁ
 Διογένης ὁ Λαέρτιος τὸ ἀποδίδει στὸν Μουσαῖο:

0.49 Διογ. Α. Ι, 3 ...ἐξ ἐν ὸ ς τὰ π ἄ ν τ α γίνεσθαι και εις ταῦτὸν
 ἀναλυεσθαι³

0.5 Αἰσχύλος

Ἡ ἐννοια πάντα, πᾶν κλπ. ἔχει στὸν Αἰσχύλο θρησκευτικὴ σημασία ποὺ
 παίρνει παντοῦ τὸν ἴδιο προσδιορισμὸ: πηγάζει ἀπὸ τὴν πίστη σὲ μιὰ θεότητα
 ποὺ περιλαμβάνει τὰ πάντα, και ἐξυπηρετεῖ τὸν προσδιορισμὸ της⁴. Χαρακτη-
 ριστικὸ παράδειγμα τὸ λεγόμενο «πανθειστικὸ» ἀπόσπασμα:

1. Νόμ. 715 e.

2. Βλ. σχετικὴ συζήτηση K i e f n e r, 55 κ.έ.

3. Ἡ ιδέα αὐτὴ ἀπηχεῖται χαρακτηριστικὰ στὸν Εὐριπίδη:

fr.484 Nauck *κουκ ἐμὸς ὁ μυθος, ἀλλ' ἐμῆς μητρος πάρα,
 ὡς ουρανόσ τε γαῖά τ' ἦν μορφῆ μίαι·
 ἐπει δ' ἐχωρίσθησαν ἀλλήλων δίχα,
 τίκτουσι π ἄ ν τ α κἀνέδωκαν εἰς φάος,
 δένδρη, πετεινά θήρας οδς θ' ἄλμη τρέφει
 γένος τε θηητῶν.*

Βλ. W. K. C. G u t h r i e, A History of Greek Philosophy I. The Earlier Presocratics
 and the Pythagoreans, Cambridge 1971, 69-70.

4. Το θέμα αὐτὸ ἔχει μελετηθῆ εἰδικὰ ἀπὸ τὸν K i e f n e r, 65-134.

0.51 fr. 70 Ζεύς ἐστιν αἰθήρ, Ζεὺς δὲ γῆ, Ζεὺς δ' οὐρανός,
 Ζεὺς τοι τὰ πάντα χῶτι τῶνδ' ὑπερτερον

Ὁ Αἰσχύλος δέχεται ἐδῶ σαφῶς μιαν ἐπίδραση ἀπὸ ορφικὲς παραστάσεις τοῦ βου αἰώνα¹ καὶ δὲν προτίθεται νὰ ἐκφράσῃ ἕνα πανθειστικὸ νόημα. Θέλει νὰ πῆ ὅτι ὁ Ζεὺς εἶναι τὰ τρία στοιχεῖα (αἰθήρ, γῆ, οὐρανός), εἶναι τὰ πάντα καὶ ὅ,τι μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθῇ πρὸ πάνω ἀπὸ αὐτά, ἡ ἔσχατη ἀρχή.

ΠΡΩΪΜΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. Ἀναξίμανδρος

1.1 Σιμπλ. εἰς Φυσ. 24,14 (Ἀναξίμανδρος) ἀρχὴν ...εἰρηκε τῶν ὄντων
 τὸ ἄπειρον

1.2 Ἀριστ. Φυσ. Γ 4. 203 b 7 ...του δὲ ἀπειρου οὐκ ἐστὶν ἀρχή· εἴη γὰρ ἂν
 αὐτοῦ πέρας... ἀρχή... αὕτη τῶν ἄλλων εἶναι δοκεῖ καὶ περιέχειν
 ἅπαντα καὶ πάντα κυβερνᾶν...

Τὸ ἄπειρο παρίστανε γιὰ τὸν φιλόσοφο μιὰ ἀχανῆ ὕλική μάζα, ἀπέραντη στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο καὶ χωρὶς ἐσωτερικὴ διάθρωση, μιὰ πρωταρχικὴ ὁμογενῆ γόμωση τοῦ προκοσμικοῦ χώρου. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, τὸ ἄπειρο ἀποτελεῖ τὴν χρονικὴ ἀρχή καὶ πηγὴ ὅλων τῶν πραγμάτων, τὸ ὑπόστρωμα ὅλων τῶν μεταβολῶν ποὺ λαμβάνουν χώρα στὸ σύμπαν καὶ μαζί τὴν κυβερνώσα δύναμη, τὸν καθοδηγητικὸ παράγοντα τῶν πάντων². Ἄν καὶ ὁ ὅρος ἀρχή στὰ παραπάνω κείμενα δὲν εἶναι ἀναξιμάνδρειος, καὶ φαίνεται ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν εἶχε χρησιμοποιοῦσε ποτὲ αὐτὸν τὸν ὅρο³, ὥστόσο ἡ πολυσήμαντη ἔννοια «ἀρχή» ἐξυπηρετοῦσε πολὺ καλὰ τὴν προσπάθεια τόσο τοῦ Ἀριστοτέλη ὅσο καὶ μεταγενεστέρων συγγραφέων νὰ ἀποδοθῇ ἡ πολλαπλῆ λειτουργία τοῦ ἀπειρου: (1) ὡς ἄχρονη ἀρχή, (2) ὡς γενετικὴ βάση τῶν πάντων, ὡς ἀχανῆς χῶρος ποὺ περιέχει δυναμικὰ ὅλα τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου, (3) ὡς «μήτρα» ἀπὸ τὴν ὁποία τὰ πάντα ἀποχωρίζονται γιὰ νὰ διαγράψουν τὸν «βιολογικὸ» κύκλο τῆς ὑπαρξῆς τους, (4) ὡς ὑπόστρωμα (ὑποκείμενον) τῶν ἀντιθέτων

1. E. Norden, *Agnostos Theos*, Stuttgart 1956, 247-8· K. Deichgraber, *Hymnische Elemente in der philosophischen Prosa der Vorsokratiker*, *Philol.* 88 (1933), 360,26· Kiefner, 132.

2. Ἀναμφίβολα, ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτει μὲ τὴ φράση καὶ περιέχειν ἅπαντα καὶ πάντα κυβερνᾶν μιὰ βασικὴ ἀναξιμάνδρεια φόρμουλα. W. Jaeger, *Paideia*, 4η ἔκδ., Berlin 1959, I 217· O. Gigon, *Der Ursprung der griechischen Philosophie von Hesiod bis Parmenides*, 2η ἔκδ., Basel/Stuttgart 1968, 64.

3. Βλ. ἐκτενῆ συζήτηση Θ. Βέικου, *Κοσμολογία καὶ κοσμικὴ δικαιοσύνη στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ διανόηση*, I. Ἀναξίμανδρος, *Θεσσαλονίκη* 1969, 36 κ.έ.

πού συνιστοῦν τὸν κόσμον σὰν ἓνα ἰσορροπημένο σύστημα ἀντιρρόπων παραγον-
των, (5) ὡς καθοδηγητικός, παντοδύναμος παράγοντας, θεϊκὴ κυβερνώσα δύνα-
μη τῶν πάντων καὶ (6) ὡς τελικὸς ἀποδέκτης ὅλων ὅσα κλείνουν τὸν κύκλο τῆς
υπαρξῆς τους. Τὸ ἓνα λοιπὸν καὶ μοναδικό, τὸ ἄπειρο, εἶναι εσωτερικά, μέσα
ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πολλαπλῆ λειτουργία του, δεμένο μὲ τὰ πάντα. Τὸ γενικὸ καὶ
καθολικὸ προβάλλεται μὲ τὸ ὄνομα ἄπειρον, πού ἐξυπηρετεῖ λόγῳ τῆς πολυ-
σημαντότητάς του τίς ἀπαιτήσεις μιᾶς ἐσχατῆς ὑπόθεσης καὶ ἐξηγεῖ τὰ πάντα,
δηλαδή ὅλα τὰ συγκεκριμένα πράγματα καὶ μαζί τὸ σύνολο τῶν πραγμάτων
τοῦ κόσμου¹. Ἡ σχέση ἀπειρον-πάντα ἐκφράζει τὴν θεμελιακὴ ὑπόθεση, πάνω
στὴν ὁποία οἰκοδομεῖται ὅλο τὸ κοσμολογικὸ σύστημα τοῦ Ἐναξιμάνδρου.

2. Ἐναξιμένης

2.1 B 2 ...οἶον ἡ ψυχὴ... ἡ ἡμετέρα ἀῆρ οἷσα συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀῆρ περιέχει

Ἐναξιμένης σχηματίζει τὴν ἐσχατὴ ὑπόθεση μιᾶς πρωταρχικῆς ὕλης,
κοινῆς γιὰ ὅλα τὰ πράγματα πού συνιστοῦν τὸν κόσμον, γιατί ἴσως σκέφτηκε
ὅτι ὁ κόσμος ὡς ὅλον προϋποθέτει μιὰ γενικὴ συνάφεια ὅλων τῶν ἐπιμέρους
πραγμάτων. Μὲ μιὰν ἀφομοίωση τῆς ἐξωκοσμικῆς ὑλικῆς μάζας, πού ἀπλώ-
νεται ἀπροσδιόριστα καὶ συνεχῶς μέσα στὸν ὑποτιθέμενο ἄπειρο χῶρο, καὶ
τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ χώρου πού περιβάλλει τὴ γῆ, ὁδηγεῖται στὴ θέση ὅτι ὁ
ἀῆρ περιέχει τὰ πάντα (ὅλον τὸν κόσμον), ἀγκαλιάζει δηλαδή, συγκρατεῖ καὶ
προστατεύει² ὅλα τὰ πράγματα (ἀνάλογα, 1.2). Ὁ ἀῆρ εἶναι ὡς ἐκ τούτου κοι-
νὸ ὑπόστρωμα ὅλων τῶν μεταβολῶν πού λαμβάνουν χώρα μέσα στὸν κόσμον
καὶ τὰ πάντα δὲν εἶναι παρὰ μεταλλαγῆς τοῦ ἀέρος. Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχει κα-
νένα αὐθεντικὸ κείμενο τοῦ Ἐναξιμένης πού νὰ μαρτυρῇ ὅτι αὐτὸς σκέφθηκε
κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο, προτείνοντας τὸν ἀέρα ὡς κοινὴ βασικὴ ὕλη τῶν πάντων,
ὥστόσο εἶναι δύσκολο νὰ μὴν συνδυάσῃ κανεὶς τὴν παραπάνω μαρτυρία (2.1)
μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Διογένη τοῦ Ἀπολλωνιάτη, ὁ ὁποῖος ἐξαρτᾶται ἀναμ-
φίβολα ἀπὸ τὸν Ἐναξιμένης:

2.2 Διογ. Ἀπολλ., B 2 ...πάντα τὰ ὄντα ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἕτεροιοῦσθαι ...πάντα.. ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἕτεροιοιόμενα ἄλλοτε ἄλλοῖα γίνεται καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἀναχωρεῖ

2.3 Διογ. Ἀπολλ., B 5 ...καὶ μοι δοκεῖ τὸ τὴν νόησιν ἔχον εἶναι ὁ ἀῆρ... καὶ ὑπὸ τούτου πάντας καὶ κυβερνᾶσθαι καὶ πάντων κρατεῖν.... πάντα τῶ αὐτῶ καὶ ζῆ καὶ ὄρα καὶ ἀκούει, καὶ τὴν ἄλλην νόησιν ἔχει ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ πάντα

1. Πβ. Ἐναξ., B 2 ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀῆρ περιέχει (2.1).

2. LSJ, λ. περιέχω, I 2.

Τὰ πάντα θεωρούνται ἐδῶ τροποποιήσεις και μετασχηματισμοὶ μιας και τῆς ἴδιας βασικῆς ὕλης, τὰ πάντα εἶναι συγγενικά και δεμένα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, γιατί μιὰ και μόνη πνοή τὰ διαπερνᾷ, τὰ συγκρατεῖ στή ζωὴ και τὰ διακοσμεῖ ὡς ταξιθετική, ζωική και διανοητική ἀρχὴ που ἐξασφαλίζει κανονικές ἀναλογίες (μέτρα) στὶς κοσμικές μεταβολές¹. Ἄλλ' αὐτὴ τὴν τελευταία ἰδέα ὁ Διογένης τὴν ὀφείλε στὸν Ἀναξαγόρα (βλ. 8.2). Ὁ Ἀναξιμένης περιορίζεται νὰ προτείνει τὴν ὑπόθεση μιας ζωτικῆς ἀρχῆς τῶν πάντων που προϋποθέτει τὸν κόσμο ὡς ζωντανὸ ὀργανισμό: ὁ κόσμος εἶναι ἓνας ζωντανὸς ὀργανισμὸς που ἀναπνέει και ζῆ μὲ τὸν ἀέρα, τὸν ὁποῖο ἀφομοιώνει μετασχηματίζοντάς τον σὲ διάφορες μορφές ὕλης. Ὅπως ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνας μικρόκοσμος ἢ μικροζωικὸς ὀργανισμὸς, γιατί προϋποθέτει ἓνα μικροκοσμικὸ πνεῦμα που τὸν κάνει νὰ λειτουργῆ και νὰ διατηρῆται στή ζωὴ, ἀνάλογα τὰ πάντα συνιστοῦν ἓνα μακρόκομο² που ἀναπνέει ἀέρα και ζῆ χάρις σ' αὐτὸν (2.1).

3. Π ρ ὠ ἰ μ ο ς Π υ θ α γ ο ρ ἰ σ μ ὸ ς

Ὁ Πυθαγόρας διετύπωσε μιὰ καθολικὴ θεωρία γιὰ τὸν ἀριθμὸ ὡς ἐσχάτη πραγματικότητα και εἰσηγήθηκε ἔτσι μιὰ μαθηματικὴ συμβολικὴ που προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη νέων κανονικοτήτων μέσα στὸν κόσμο³. Ἡ κανονικότητα τοῦ κόσμου δὲν ἐρμηνεύεται τώρα μὲ μιὰν ἀρχὴ ἰσορροπίας ἀντιρρόπων παραγόντων (ὅπως π.χ. μὲ τὴν κοσμικὴ δίκη τοῦ Ἀναξιμάνδρου) ἀλλὰ μὲ μιὰν ἀρχὴ ἀρμονίας που συνίσταται στὸ νόημα ἑνὸς καθολικοῦ μέτρου ὅλων τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ μέρη και στὰ σύνολα. Ἡ βασικὴ πρόταση τοῦ Πυθαγόρα και τῶν πρώτων Πυθαγορείων (ἐκείνων δηλαδὴ που ἤμασαν πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ.)⁴ ὅτι τὰ πάντα εἶναι ἀριθμὸς, μαρτυρεῖται στὸ μοναδικῆς σπουδαιότητος γιὰ τὸν πρῶτο πυθαγορισμὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη:

3.1 Ἄριστ. ΜτΦ Α 5. 986a 15 φαίνονται δὴ και οὗτοι τὸν ἀριθμὸν νομίζοντες ἀρχὴν εἶναι... τοῦ δὲ ἀριθμοῦ στοιχεῖα τὸ τε ἄρτιον και τὸ περιττόν, τούτων δὲ τὸ μὲν πεπερασμένον, τὸ δὲ ἀπειρον, τὸ δ' ἐν ἐξ ἀμφοτέρων εἶναι τούτων (και γὰρ ἄρτιον εἶναι και περιττόν), τὸν δ' ἀριθμὸν ἐκ τοῦ ἐ ν ὀ ς, ἀριθμοὺς δέ... τ ὀ ν ὀ λ ο ν ο ὕ ρ α ν ὀ ν. ἔτεροι δὲ τῶν αὐτῶν τούτων τὰς ἀρχὰς δέκα λέγουσιν εἶναι τὰς κατὰ συστοιχίαν λεγομένας,

1. βλ. Β 3.

2. Πβ. G. P. C o n g e r, Theories of Macrococosms and Micrococosms in the History of Philosophy, New York 1967, 2, ὅπου ἡ θέση τοῦ Ἀναξιμένη ὡς τοῦ πρώτου εἰσηγητοῦ μιας μακρο-μικροκοσμικῆς θεωρίας μόλις και μετὰ βίας καθορίζεται.

3. βλ. σχετικὰ, J a e g e r, Paideia I, 224-25.

4. G. S. K i r k-J. E. R a v e n, The Presocratic Philosophers, Cambridge 1971, 239.

πέρας-ἄπειρον
 περιπτόν-ἄρτιον
 ἐν-πλήθος
 δεξιόν-ἀριστερόν
 ἄρρεν-θῆλυ
 ἠρεμοῦν-κινούμενον
 εὐθὺν-καμπυλον
 φῶς-σκότος
 ἀγαθόν-κακόν
 τετράγωνον-ἑτερόμηκες

Δὲν εἶναι παράξενο πὺ πρὸέκυψαν στὴν πρώτη ἤδη περίοδο τῆς σχολῆς διακρίσεις ἀπόψεων, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἄριστοτέλης (ἔτεροι δὲ τῶν αὐτῶν τούτων). Ἐκείνη ὅμως ἡ ἀποψη πὺ δὲν διαφοροποιεῖται καὶ ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τῆς ἀποψης τοῦ ἴδιου τοῦ Πυθαγόρα εἶναι ὅτι τὸ ἐν εἶναι ἡ ἐσχατη ἀρχὴ ὄλων τῶν πραγμάτων καί, ἐπειδὴ τὸ ἐν περιλαμβάνει τὰ πέρασ-ἄπειρον καὶ περιπτόν-ἄρτιον, τὰ ἀντίθετα αὐτὰ ὑψώνονται σὲ δυαδικὲς ἀρχὲς τῶν πάντων. Τὸ ἓνα δὲν θεωρεῖται ἓνας ἀριθμὸς ἀλλὰ ἡ ἀρχή, ἡ πηγὴ καὶ βάση τοῦ ἀριθμοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως ὑπόκειται ἡ ἐσχατη ὑπόθεση ὅτι ὁ ἀριθμὸς εἶναι τὸ συστατικὸ στοιχεῖο ὄλων τῶν πραγμάτων καὶ ὅτι ὁ ἀριθμὸς πηγάζει ἀπὸ τὸ ἓνα, γίνεται δεκτὸ ὅτι τὸ ἓνα ἀποτελεῖ τὴν βάση γιὰ τὴν γένεση ὄλου τοῦ κόσμου. Ἡ πρωταρχικὴ μονάδα μὲ τὴν ἐπενέργεια τῶν δύο ἀρχῶν πὺ περιέχει, τοῦ περατος καὶ τοῦ ἀπείρου, γίνεται γόνιμη καὶ ἀναπτύσσεται σὰν ἐμβρυο, γιὰ νὰ δώση βαθμιαῖα ὄλες τὶς φυσικὲς οντότητες (φύσεις) πὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ σημεῖα, στὶς γραμμὲς, στὰ ἐπίπεδα, στὰ στερεά. Ἐπειδὴ ἡ ἀριθμητικὴ μονάδα ταυτίζεται ἐδῶ μὲ τὸ γεωμετρικὸ σημεῖο καὶ οἱ ἀριθμοὶ δὲν παριστάνονται παρὰ ὡς πραγματικὲς οντότητες ἐν χώρῳ, ἡ πρωταρχικὴ μονάδα προχωρεῖ τόσο στη δημιουργία τῶν τριῶν ἐπομένων ἀριθμῶν (2,3,4), πὺ μαζί τους συνιστᾶ τὸ 10, τὸν τελειότατο ἀριθμὸ, τὴν πηγὴ τῆς αἰωνίας φύσεως (1+2+3+4=10), ὅσο καὶ στὴ δημιουργία τῶν τριῶν διαστάσεων. Ἔτσι ἡ ἀριθμογονία δὲν διακρίνεται ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς κοσμογονίας καὶ τὰ πράγματα ἐξισώνονται μὲ τοὺς ἀριθμοὺς: ἡ πρώτη μονάδα ἀναπτύσσεται σὲ ἀριθμητικὲς σειρὲς καὶ ταυτόχρονα σὲ διαδοχικὲς κοσμογονικὲς φάσεις πὺ ἐξηγοῦν τὴν σημερινὴ μορφή τοῦ κόσμου¹. Ἡ σχέση λοιπὸν ἐν-πάντα, πὺ διαγράφεται, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ μαρτυρία (3.1), κατὰ τὸ σχῆμα ἐν → ἀριθμὸς → ἀριθμοί: ὁ ὄλος κόσμος (οὐρανός), εἶναι ἰδιαίτερα λειτουργικὴ σὲ θεμελιακὲς ἀπόψεις τοῦ πρώτου πυθαγορισμοῦ.

1. Kirk-Raven, 253 κ.ε. Ηβ. E. Hutton, The Origins of Science. An Inquiry into the Foundations of Western Thought, London 1962, 136.

4. Ξενοφάνης

‘Ο Πλάτων μαρτυρεῖ για τὴν ἐλεατική σχολή ὅτι ἀνιστορεῖ τὴ διδασκαλία πὼς τὰ πάντα εἶναι ἓνα:

4.1 Σοφ. 242 d τὸ δὲ παρ’ ἡμῖν Ἐλεατικὸν ἔθνος, ἀπὸ Ξενοφάνους τε καὶ ἔτι πρόσθεν ἀρξάμενον, ὡς ἐν ὃς ὄντος τῶν πάντων καλουμένων οὕτω διεξέρχεται τοῖς μύθοις

Δὲν εἶναι σαφές τί ἐννοεῖ ὁ Πλάτων μὲ τὸ ἔτι πρόσθεν ἀρξάμενον. Ἐνδέχεται νὰ ἐννοῖ τοὺς Ὀρφικοὺς καί, ἀκόμα, τοὺς Πυθαγορείους. Εἰδικὰ ὡς πρὸς τὸν Ξενοφάνη, ἡ μαρτυρία αὐτὴ ἔχει τὸ ἀντίστοιχό της στὶς δοξογραφικὲς πληροφορίες κατὰ τις ὁποῖες αὐτὸς διδάξει:

4.2 Γαλην. Περὶ φιλοσ. ἰστ. 7 (DG, 604,18) ...τὸ εἶναι πάντα ἐν καὶ τοῦτο ὑπάρχειν θεόν...

4.3 Cic. Acad. II, 118 Xenophanes... *u n u m esse o m n i a*

Οἱ πληροφορίες αὐτὲς προέρχονται κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀπὸ τὸν Θεόφραστο πού τὰ λόγια του διασώζονται ἐν μέρει στὸ κείμενο τοῦ Σιμπλικίου:

4.4 Φυσ. δόξ. fr. 5 (DG, 480,8) τὸ γὰρ ἐν τοῦτο καὶ πᾶν τὸν θεὸν ἐλεγε Ξενοφάνης· ὃν εἶνα μὲν δεικνυσιν ἐκ τοῦ πάντων κράτιστον εἶναι...τὸ δὲ πάντων κράτιστον...θεὸς

Στηριγμένοι πάνω στὴ μαρτυρία αὐτὴ, μπορούμε νὰ διατυπώσουμε μετρικὰ τὰ λόγια τοῦ Ξενοφάνη κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

4.5 ἐν δὲ τὰ πάντα

‘Ο τύπος αὐτὸς εἶναι προτιμότερος τοῦ ἐν δὲ τὸ πᾶν¹, πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ παραπάνω παραθέματος τοῦ Σιμπλικίου (4.4), γιατί ἡ μαρτυρία τοῦ Πλάτωνα (4.1) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι τὸ πάντα ἦταν ἡ καθιερωμένη μορφή στὴν παράδοση μέσα στὴν ὁποία ἐντάσσεται καὶ ὁ Ξενοφάνης: ὡς ἐνός ὄντος τῶν πάντων καλουμένων. ‘Ο τύπος ἐν δὲ τὰ πάντα ἀνάγεται στὸ ορφικὸ ἀπόσπασμα πού παραθέτει ὁ Κλήμης (0.45) καὶ πού ἀποτελεῖ τὴν πρωταρχικὴ μορφή ἀπὸ τὴν ὁποία ἴσως ἐξαρτιώταν ὁ Ξενοφάνης. Ἐξ ἄλλου ἡ ἔκφραση θεὸς πάντων κράτιστος (4.4) μοιάζει μορφικὰ μὲ τὸ ομηρικὸ (Ζεὺς) κράτιστος ἀπάντων (0.12), μὲ τὴ νοηματικὴ βέβαια διαφορὰ ὅτι στὸν Ξενοφάνη τὸ πάντα χρησιμοποιοεῖται μὲ καθολικὸ νόημα, ἐνῶ στὸν Ὅμηρο τὸ ἀπάντων ἀφορᾷ μόνο τοὺς θεούς². Τὸ καθολικὸ νόημα πού θέλει νὰ ἐκφράσῃ ὁ Ξε-

1. Πβ. Norden, 247, ὅπου προτείνονται ἐναλλακτικὰ οἱ δύο τύποι.

2. Kiefner, 50, ἀν καὶ στὸ Υ 243 τὸ ἀπάντων φαίνεται ὅτι δὲν ἀναφέρεται μόνον στοὺς θεούς.

νοφάνης με τὸ σχῆμα ἐν-πάντα συνίσταται στὸν προδιορισμὸ τοῦ θεοῦ ὡς παντοδύναμου καὶ κυρίαρχου παράγοντα ὄλων τῶν πραγμάτων:

4.6 B 25 ἀλλ' ἀπάνευθε πόνοιο νόου φρενὶ πάντα κραδαίνει (θ ε ὀ ς)

Ὁ θεὸς μένοντας ἀκίνητος, ἀπόλυτα ἰσορροπημένος στὸ κέντρο τοῦ κόσμου, τραντάζει τὰ πάντα με τὸν παντοδύναμο νοῦ του, ἐλέγχει δηλαδή καὶ κυβερνᾷ ὄλον τὸν κόσμ¹. Τὸ *κραδαίνει*, ποῦ χρησιμοποιεῖται εἰδικὰ γιὰ τοὺς σεισμικούς τῆς γῆς, ἔνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ μηνύματα τῆς θεϊκῆς παντοδυναμίας, δηλώνει ἐδῶ μεταφορικὰ ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ θεοῦ εἶναι παντοῦ δραστηρικὴ καὶ προκαλεῖ τὶς κινήσεις ὄλων τῶν πραγμάτων².

Βασικός κοσμολογικός παράγων στὶς μεταλλαγές ὄλων τῶν πραγμάτων εἶναι ἡ γῆ, ποῦ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία καὶ τὸ τέρμα κάθε κύκλου γένεσης καὶ φθορᾶς:

4.7 B 27 ἐκ γαίης γὰρ πάντα καὶ εἰς γῆν πάντα τελευτᾷ

Ἐνδέχεται νὰ σκέπτεται μ' αὐτὸ ὁ φιλόσοφος τὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπινου γένους³, ἀλλ' αὐτὴ ἡ σκέψη μπορεῖ νὰ συμπεριλαμβάνεται σὲ μιὰ καθολικὴ ἀποψη ποῦ ἀναφέρεται στὰ πάντα: ἡ γῆ εἶναι πηγὴ καὶ ἀφετηρία, ἀποδέκτης καὶ τέλος ὄλων τῶν πραγμάτων (καὶ τῶν ἀνθρώπων, βέβαια, μαζί).

Ἐὰν ἡ γῆ παρουσιάζεται ἐδῶ ἰδιαίτερα λειτουργικὴ καὶ προνομιούχος στοιχειακὴ μάζα, αὐτὸ δὲν εἶναι ἄσχετο πρὸς τὴν ἀποψη ὅτι ἡ γῆ ἀποτελεῖ τὴν ἔδρα τοῦ θεοῦ. Μ' αὐτὴ τὴν ιδιότητα, ἡ γῆ ἔχει ἄπειρο βάθος (B 28,2). Ἔτσι, ἡ γῆ πρὸς τὰ κάτω καὶ ὁ οὐρανὸς πρὸς τὰ πάνω ἢ, με μιὰ λέξη, τὸ σύμπαν, ἐκτείνεται ὡς τὸ ἄπειρο⁴. Καὶ ἔνα ἄπειρο σύμπαν ἐλέγχεται καὶ κυβερνᾶται ἀπὸ ἓνα θεὸ με ἄπειρη δύναμη. Τὸ σχῆμα λοιπὸν ἐν-πάντα δὲν ἐκφράζει ἐδῶ

1. Αὐτὸ διαδηλώνει τὴ θεϊκὴ παντοδυναμία σάν ἐκείνη τοῦ ομηρικοῦ Δία, ὁ ὁποῖος *μεγαν δ' ἐλέλιξεν Ὀλυμπον* (A 530), με τὴ διαφορὰ ὅτι στὸν Ξενοφάνη δὲν γίνεται λόγος γιὰ Ὀλυμπον ἀλλὰ γιὰ τὰ πάντα. Βλ. W. J a e g e r, Die Theologie der fruhen griechischen Denker, Stuttgart 1964 (1953), 248,37.

2. Ἐπειδὴ ἡ θεϊκὴ ἐνέργεια προσδιορίζεται ἐδῶ σάν νὰ εἶναι ἐκείνη ποῦ προκαλεῖ τὶς σεισμικὲς δονήσεις μέσα ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς γῆς καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀντίληψη τοῦ σύμπαντος προϋποτίθεται γεωκεντρικὴ, εἶναι εὐλόγο νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ ἔδρα τοῦ θεοῦ τοῦ Ξενοφάνη βρίσκεται στὴν καρδιὰ τοῦ κόσμου, στὸ κέντρο τῆς γῆς. Ἄπὸ τὴν κυρίαρχη αὐτὴ θέση ὁ θεὸς ἐκτείνει ομοίμορφα τὴ δύναμή του πρὸς κάθε κατεύθυνση ὡς τὸ ἄπειρο.

3. C. H. K a h n, Anaximander and the Origins of Greek Cosmology, New York and London 1964, 180.

4. K. R e i n h a r d t, Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie, 2η ἐκδ., Frankfurt am Main 1959, 116. Ἀντίθετα, ὁ Guthrie I, 381-83, προϋποθέτοντας ὅτι τὸ ἄπειρον στὸ B 28,2 δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ «ἀπέραντο», δέχεται ὅτι «γιὰ τὸν Ξενοφάνη ὁ κόσμος ἦταν ἓνα σφαιρικὸ σῶμα, ζωντανό, ἐνσυνειδητό καὶ θείο, ἡ αἰτία τῶν ἐσωτερικῶν κινήσεων καὶ ἀλλαγῶν», ὅτι «ὁ Ξενοφάνης ἰσχυρίζοταν πὼς ὁ ἴδιος ὁ κόσμος ἦταν ἡ θεότητα καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶχε ἀρχὴ καὶ τέλος ἀλλ' ἦταν αἰώνιος».

έναν πανθεισμό, αλλά την ένότητα του κόσμου με συνδυετικό νήμα τον ένα και κοινό παράγοντα πάντων: μιὰ παντοδύναμη θεότητα ορίζει και κυβερνά τὰ πάντα, δηλαδή την ολότητα των πραγμάτων που φθείρονται και μεταβάλλονται, ενώ ἡ ἴδια μένει ἀμετάβλητη και αἰώνια ἴδια με τον εαυτό της.

5. Παρμενίδης

Ὁ Παρμενίδης εἶναι ὁ πρῶτος πού ορίζει ρητὰ και αὐστηρὰ την ἔννοια του ἐνός ὡς ἐσχάτης πραγματικότητας: ὡς ἐν θεωρεῖται τὸ ὄν, με τὸ νόημα ὅτι αὐτὸ εἶναι ὁμογενές και ὅλον στη δομὴ του, συνεχές, ολόκληρο, πλήρες ἀπὸ ὄν¹, δηλαδή τὸ ὄν δὲν εἶναι ἀσυνεχοῦς, ἀτομικῆς δομῆς, ἀλλὰ ἀποτελεῖ continuum, ἓνα συμπαγές και ἀδιάσπαστο σύνολο.

Αὐτὸ τὸ ὄν-ἐν ἀνάγεται στην ἀρμοδιότητα τῆς νοητικῆς λειτουργίας και ἡ σύλληψή του δὲν ἐξαρτάται ἀπὸ τοὺς ὄρους ὑπαρξῆς τῶν ἐπιμέρους πραγμάτων στὸ χῶρο και στὸ χρόνο:

5.1 Β 4 *λεῦσσε δ' ὁμῶς² ἀπ ε ὀ τ α νόω παρ ε ὀ τ α βεβαίως·
 οὐ γὰρ ἀποτμήξει τὸ εὐν τοῦ εὐντος ἔχθεσθαι
 οὔτε σκιδνάμενον π ἄ ν τ η π ἄ ν τ ω ς κατὰ κόσμον
 οὔτε συνιστᾶμενον*

Γιὰ τὸν νοῦ τὸ ὄν εἶναι μιὰ σταθερὴ και σίγουρη παρουσία, ἀκόμη κι ἂν τὰ ἐπιμέρους πράγματα εἶναι ἀπόντα στὸ χῶρο και στὸ χρόνο, ἂν εἶναι δηλαδή ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας. Ὅταν γίνονται νοητὰ τὰ ἐπιμέρους ὄντα, εἴτε αὐτὰ παρουσιάζονται στην ἐμπειρία εἴτε ἀπουσιάζουν, εἴτε βρίσκονται ἐνώπιον τοῦ υποκειμένου πού σκέπτεται εἴτε διατηροῦνται στην μνήμη του, ὅλα βρίσκονται σ' ἓνα συμπαγές και συνεχόμενο ὅλον. Κανένα ἀπὸ τὰ ὄντα δὲν εἶναι γιὰ τὸν νοῦ ἀπόν. Στὸ ἐπίπεδο τοῦ εἶναι, πού ταυτίζεται με τὸ νοεῖν (Β 8,34· Β 6), δὲν ὑπεισέρχονται οἱ ὄροι τοῦ χῶρου και τοῦ χρόνου πού περιορίζουν τὴν αἰσθητηριακὴ ἐμπειρία (πράγματα κοντινὰ και ἀπόμακρα, τωρινὰ και προηγούμενα)· τὰ πάντα ἐδῶ εἶναι μιὰ συνεχῆς παρουσία: σκέπτομαι, σημαίνει «σκέπτομαι τὸ ὄν ὡς παρόν». Ἐδῶ ἰσχύει ἡ ἀρχὴ ὅτι γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ σκέπτομαι και ὅτι αὐτὸ ὑπάρχει σ' ἓνα αἰώνιο παρόν. Ὁ κατακερματισμένος λοιπὸν κόσμος, ὁ κόσμος τοῦ χῶρου και τοῦ χρόνου, γένεση και φθορά, εἶναι και οὐχί, ἀλλαγές τόπου και ἀλλαγές χρωμάτων (Β 8,40-41), δὲν εἶναι παρὰ ἀπλὰ ὀνόματα, ἐκφράσεις τῆς πιθανῆς, και ὅχι ἀληθινῆς, ἀνθρώπινης γνώσης.

1. Β 8, 6· 8, 25-26· πβ. Β 4.

2. U. Hölischer, *Anfängliches Fragen. Studien zur frühen griechischen Philosophie*, Göttingen 1968, 118 κ.έ.

Ἔτσι ὁ φιλόσοφος περνάει στὸ κοσμολογικὸ ἐπίπεδο σκέψης καὶ επιχειρεῖ νὰ δώσῃ μιὰν ἔρμηνεῖα ὄλων τῶν συγκεκριμένων πραγμάτων. Εἶναι δυνατὲς βέβαια πολλὲς πιθανὲς ἔρμηνειες τοῦ κόσμου, ἀλλ’ ὁ Παρμενίδης νιώθει τὸν ἑαυτό του ὡς μόνον προνομιούχο, γιατί μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸν κόσμον ἐδραιωμένος σταθερὰ πάνω στὴν ἀκλόνητη ὑπόθεση τοῦ ὄντος ὡς μίας καὶ μοναδικῆς ἐσχάτης πραγματικότητος. Ἀρχικὰ προβάλλει τὴ γενικὴ πρόταση ὅτι τὰ πάντα εἶναι γεμάτα ἀπὸ δύο βασικὰ συστατικὰ στοιχεῖα, ἀντίθετα καὶ ἰσόρροπα μεταξύ τους (φάος-νύξ):

5.2 B 9 *αὐτὰρ ἐπειδὴ πάντα φάος καὶ νύξ ὀνόμασται
καὶ τὰ κατὰ σφετέρως δυνάμεις ἐπὶ τοῖσί τε καὶ τοῖς,
πάντων πλέον ἐστὶν ὁμοῦ φάεος καὶ νυκτός ἀφάντου
ἴσων ἀμφοτέρων, ἐπεὶ οὐδετέρω μετα μηδέν*

Οἱ δύο αὐτὲς κοσμολογικὲς ἀρχὲς ἔχουν συλληφθῆ με δομὴ ἀνάλογη πρὸς ἐκείνη τοῦ ὄντος: ὅπως τὸ ὄν εἶναι πλήρες ἀπὸ ὄν (B 8,24), τὸ πᾶν εἶναι ἀνάλογα πλήρες ἀπὸ φάος μαζὶ καὶ νύκτα, ἀπὸ ἓνα θερμὸ δηλαδὴ καὶ φωτεινὸ στοιχεῖο καὶ ἀπὸ ἓνα ψυχρὸ καὶ σκοτεινὸ, γήινο στοιχεῖο, κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ταυτίζεται χωριστὰ με τὸν ἑαυτό του. Ἄν αὐτὰ εἶναι τὰ ἄκρα ἀντίθετα, ἀνάμεσά τους περιλαμβάνεται μιὰ σειρά ἀπὸ αἰσθητὲς ποιότητες, ὅπως θερμὸ, ἀραιό, ἐλαφρὸ κλπ. καὶ ψυχρὸ, πυκνὸ, βαρὺ κλπ. Ἔτσι τὰ πάντα ταξινομοῦνται κάτω ἀπὸ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ἀπ’ αὐτὰ τὰ ἀντίθετα καὶ ἡ δυαδικὴ ἀρχὴ φάος-νύξ ἐξηγεῖ τὴν σειρά τῶν κοσμολογικῶν ἀντιθέτων *πυρ-γῆ, αἰαίων-πυκνόν, ἐλαφρόν-ἐμβριθές, θερμόν-ψυχρόν, φωνή-σιωπή, θῆλυ-αρσεν, δεξιόν-ἀριστερόν*¹. Τὰ ἀντίθετα αὐτὰ καὶ τὰ πάντα μέσα στὸν φυσικὸ κόσμον δὲν εἶναι παρὰ ποικίλες εκφάνσεις τοῦ βασικοῦ ἀντιθετικοῦ ζεύγους φάος-νύξ². Τὰ ἀντίθετα εἶναι συμπληρωματικὰ ἀντίθετα, με τὸ νόημα ὅτι κατανέμονται συνεχῶς στὰ σύνθετα σώματα καὶ σχηματίζουν συμπαγεῖς δομὲς με τὴν ἀνάμιξή τους. Ἡ μίξις αὐτὴ εἰσάγεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Παρμενίδη³ ὡς μιὰ ἰδιαιτέρα λειτουργικὴ κοσμολογικὴ ἔννοια καὶ δημιουργεῖ ἔτσι τὴν οὐσιαστικὴ προϋπόθεση γιὰ ἓνα μοντέλο τῆς πορείας τῆς φύσης με τὴ γένεση καὶ φθορὰ, τὸ ὁποῖο ἔμεινε ὡς τὸν Τίμαιο τοῦ Πλάτωνα καὶ ἀκόμη ἀργότερα⁴. Ἡ μίξις λαμβάνει χωρὰ στὸ φυσικὸ γίγνεσθαι με τὴν ἐπενέργεια μιᾶς κυρίαρχης κοσμικῆς δύναμης:

1. Ὡς πρὸς τὰ δύο τελευταῖα ἀντιθετικὰ ζεύγη, βλ. πίνακα πυθαγορείων ἀντιθέτων (3.7).

2. Πβ. H. Frankel, *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*, 3η ἐκδ., München 1968, 181.

3. G igiton, 273 κ.έ. Reinhardt, 74 κ.έ. Jaeger, *Theologie*, 179. C. W. Muller, *Gleiches zu Gleichem. Ein Prinzip frühgriechischen Denkens*, Wiesbaden 1965, 16-17.

4. Muller, 16-17 καὶ σημ. 13, ὅπου καὶ βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις.

5.3 B 12,3 ...δαίμων ἢ πάντα κυβερνᾷ
 πάντα γὰρ <ἦ> στυγεροῖο τόκου και μίξιος ἄρχει
 πέμπουσ' ἄρσενι θῆλυ μιγῆν τό τ' εναντίον αὐτίς
 ἄρσεν θηλυτέρω

Ἔργο τῆς θεᾶς αὐτῆς ποῦ κυβερνᾷ τὰ πάντα εἶναι νὰ παρωθῆ τὰ ἀντίθετα πρὸς ἔνωση και σύνθεση, ποῦ οδηγεῖ στῆ δημιουργία ἀνάμικτων σωμάτων. Ἡ ἐνοποιητικὴ αὐτῆ κοσμικὴ λειτουργία τῆς θεᾶς παίρνει ὑπόσταση μὲ τὴ μορφή *Ἔρως*, τὸν ὁποῖον αὐτῆ ἐπινόησε πρῶτον-πρῶτον ἀπ' ὅλους τοὺς θεοὺς (B 13). Ἡ παντοδύναμη λοιπὸν θεᾶ, ποῦ κυβερνᾷ κι ἐξουσιάζει τὰ πάντα, εἶναι μία ρυθμιστικὴ «σεξουαλική» και γενικὰ ἐνοποιητικὴ δύναμη ὅλων τῶν πραγμάτων. Αὐτῆ παρουσιάζεται, μὲ τὸ ὄνομα *Ἀνάγκη*, νὰ ἔχη δεμένο τὸν οὐρανὸ και νὰ κρατῆ τὰ ὅρια τῶν ἄστρον (B 10,5-7), ὥστε ἡ κοσμικὴ κίνηση νὰ παρουσιάζη κανονικότητα. Εἶναι ἡ ἴδια δύναμη ποῦ κρατεῖ δεμένο τὸ ὄν «μὲ δεσμὰ ἄθραυστων ἀλυσίδων» (B 8,30-31), κατοχυρώνοντας ἔτσι τὴν ολότητα τοῦ ὄντος και τὴν ἀσφάλεια τῶν ὁρίων του. Ἡ ἴδια ἐπίσης θεᾶ συλλαμβάνεται ὡς κεντρικὴ γεννητικὴ ἐστία τοῦ κόσμου, ὡς φωτεινὴ και θερμὴ πηγὴ τῆς ζωῆς και ὡς τέτοια εἶναι ρυθμιστικὴ δύναμη στὶς μετακινήσεις τῶν ψυχῶν ἀπὸ τὸν κόσμον αὐτὸν στὸν Ἄδην και ἀντίστροφα. Ὁ Σιμπλικίος (Εἰς Φυσ. 39,18) λέγει ὅτι ἡ κυβερνώσα δαίμων τοῦ Παρμενίδου εἶναι ψυχοπομπός: στέλνει τίς ψυχὰς ἀπὸ τὸν φωτεινὸν κόσμον τῆς ζωῆς στὸ *ἄειδές*, δηλαδὴ στὸν Ἄδην¹. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν θάνατος μὲ τὸ νόημα τῆς ἐξαφάνισης ἀλλὰ μιὰ ἄλλη φάση τῆς ζωῆς. Τοῦτο σημαίνει κοσμολογικὰ πὼς δὲν ὑπάρχει *γίγνεσθαι τε και ὀλλυσθαι, εἶναι τε και οὐχι* (B 8,40)², δὲν ὑπάρχουν δηλαδὴ χάσματα στῆ δομὴ τοῦ κόσμου, γιατί τὰ πάντα εἶναι πλήρη ἀπὸ φῶς και νύχτα, ὅπως ἡ ολότητα τοῦ ὄντος ἀποτελεῖ μιὰ πληρότητα πραγματικότητας, ἓνα συνεχές, συμπαγὲς και ενιαῖο ὄν.

Ἡ ὅλη διακύμανση τῆς παρμενίδειας σκέψης ἀνάμεσα στὸ ὄν και στὴν ολότητα τῶν πραγμάτων σημαίνει ὅτι προϋποτίθεται ἐδῶ μιὰ ἐσωτερικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ὄν και στὸν κόσμον τῶν φαινομένων. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτῆ σχέση δὲν ἐξυπηρετεῖ ἀπλῶς τὴν ἄσκηση μιᾶς κριτικῆς ποῦ ἀναφέρεται στὸν κόσμον τῶν φαινομένων μέσω μιᾶς διαπιστωμένης ὑπεραισθητῆς γνώσης³, οὔτε ἡ ἀσυνήθιστη διδασκαλία γιὰ τὸ ὄν πρέπει νὰ ἀποκαλύπτει ἀπλῶς τὴν πλάνη τῶν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι θέτουν ὡς πρωταρχικὴ τὴν δυάδα ἀντὶ τοῦ ἐνὸς και στῆ θέση τῆς σταθερότητος τὴν κίνηση⁴. Τὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται ἀπαιτητικὸ εἶναι: δέ-

1. Βλ. J. Mansfeld, Die Offenbarung des Parmenides und die menschliche Welt, Assen 1964, 171 κ.έ.

2. Βλ. τὴν ἀνάλυση τοῦ Holscher, 126 κ.έ. πάνω στὸ θέμα Das Nichtsein des Todes.

3. Ὅπως εἰσηγήθηκε ὁ Reinhardt, 72.

4. Ὁ Jaeger, Theologie, 124, 268,58 ποῦ εἰσηγήθηκε αὐτῆ τὴν ἐρμηνεία, λέγει

νεται ὀργανικὰ ἢ ἀλήθεια γιὰ τὸ ὄν μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων; Δυναμικὰ, ἢ σχέση τῶν δύο πόλων τοῦ παρμενίδειου στοχασμοῦ ἐξηγεῖται μὲ τὴν ἐρμηνεία ὅτι ἡ ἀπιστοποίητη θεωρία τοῦ ὄντος ἐπέχει ἐδῶ θέση μίας πρωταρχικῆς ὑπόθεσης, πάνω στὴν ὁποία οἰκοδομεῖται ἓνα κοσμοεἶδωλο ποὺ ἀπεικονίζει τὰ πάντα:

5.4 B 8,60 τόν σοι ἐγὼ διάκοσμον εἰκότα πάντα φατίζω

Στὸ κοσμολογικὸ ἐπίπεδο διαφωτίζεται κυρίως τὸ βασανιστικὸ γιὰ τὸν φιλόσοφο πρόβλημα τῆς γένεσης καὶ τῆς φθορας ὄλων τῶν πραγμάτων καὶ εἰδικὰ, βέβαια, τῶν ἀνθρώπων. Εἰσάγονται ἐδῶ δύο στοιχειακὰ ἀντίθετα, φάσωνες, ἀπαράλλακτα ἀντίγραφα τοῦ ὄντος, τὰ ὁποία πληροῦν συνεχῶς τὸν κόσμο, χωρὶς νὰ ὑπάρχει θέση γιὰ τὸ κενὸ μέσα σ' αὐτόν. Ὡς ἐκ τούτου δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὰ γένεση καὶ φθορὰ ἀλλὰ μιὰ συμπαγῆ καὶ συνεχῆ πραγματικότητα, μιὰ ολότητα ποὺ ἀνάγεται ἔσχατα σὲ δύο συμπληρωματικῶς ἀντίθετα στοιχειακὰ ὕλικά. Ἐὰν τὸ ὄν εἶναι παντοῦ ἰσορροπημένο σὰν μιὰ τέλεια σφαῖρα (B 8,43), ὁ κόσμος ἔχει ἀνάλογη δομὴ καὶ οἱ δύο στοιχειακὲς ἀρχὲς δὲν συνεπάγονται διάσπαση τῆς φαινομενικῆς πραγματικότητος σὲ δύο ξεχωριστὰ ἡμισφαίρια. Ἀπλῶς ἡ πραγματικότης αὐτὴ φαίνεται μὲ ποικίλες μορφές ποὺ ἢ συνάφειά τους δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ μὲ τὴν ὑπόθεση τῶν δύο ἀντιθέτων ἀρχῶν φωτὸς καὶ νυκτός, ὅπως ἢ συνάφεια τῶν μορφῶν σ' ἓνα ζωγραφικὸ πῖνακα φαίνεται μὲ φωτοσκιάσεις. Ὁ φαινομενικὸς κόσμος, λοιπόν, ἔχει δομὴ συνεχοῦς ποὺ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν υποτιθέμενη συνεχῆ δομὴ τοῦ ἐνός-όντος.

6. Ἡράκλειτος

Στὸν Ἡράκλειτο ἡ σχέση ἐν-πάντα εἶναι ἰδιαίτερα λειτουργικὴ. Δὲν ξεχωρίζει μόνον γιὰ τὴ συχνότητά της, μὲ τὴν ὁποία ἐπανερχεται μὲ ποικίλες μορφές μέσα στὸ κείμενο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ οὐσιαστικὸ της νόημα. Ὁ Ἡράκλειτος δὲν χρησιμοποιεῖ ἀπλῶς μιὰ φόρμουλα τῆς παράδοσης (ἐν τὸ παν ἢ ἐν εἶναι πάντα κλπ.), ἀλλ' ὀδηγεῖται δυναμικὰ στὴ σύλληψη τῆς ἀμοιβαίας σχέσης ἐνός καὶ πάντων. Ἡ σχέση αὐτὴ δὲν μένει ἐδῶ ποτὲ ἐξωτερικὴ ἀλλὰ δένεται ἐσω-

---

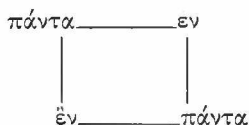
ὅτι αὐτὴ κάνει τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ποιήματος τοῦ Παρμενίδη νὰ ἀντιστοιχῇ στὴ μεταφυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη (φιλοσοφία τοῦ ὄντος ἢ ὄντος) καὶ τὸ δεύτερο στὴ φυσικὴ του, στὴ διδασκαλία περὶ ὄντος ὡς κινήτου. — Ὁ E. Heffmann, Die Sprache und die archaische Logik, Tübingen 1925, 8 κ.έ. ἐξάλλου ἐπιχείρησε νὰ δείξῃ ὅτι ἡ σκέψη τοῦ Παρμενίδη κινεῖται ἀνάμεσα σὲ δύο κόσμους, στὸν κόσμο τοῦ λόγου καὶ στὸν κόσμο τῶν ἐπέων, ἀλλ' ἡ σχέση αὐτὴ καλύπτει μιὰ μορφή μόνον τοῦ παρμενίδειου στοχασμοῦ (B 8,50-52), χωρὶς νὰ εἶναι δυνατό νὰ περιλάβῃ τὸ ὅλο φαινόμενο. Πβ. E. Jungel, Zum Ursprung der Analogie bei Parmenides und Heraklit, Berlin 1964, 15 κ.έ., ὅπου ἐπιχειρεῖται περιγραφή μίας αναλογίας ἀνάμεσα στὰ δύο μέρη τοῦ ποιήματος.

τερικά με θεμελιακές φιλοσοφικές αρχές και αποτελεί πηγαία έκφραση στοχασμού.

Την πιο γενική και ολοκληρωμένη μορφή της σχέσης *έν-πάντα* αποτελεί η επιγραμματική κατάληξη του απόσπασματος 10:

6.1 B 10 ...*ἐκ πάντων ἐν και ἐξ ἐνὸς πάντα*

Ἡ παλινδρομική αυτή φορά ανάμεσα στο *έν* και στα *πάντα* εκφράζει την απόλυτη γενικότητα της ἀλληλεξάρτησης και της ἀμοιβαιότητάς τους (πβ. 0.45, 4.7):

Ἐπειδὴ ὅμως πρόκειται γιὰ τὴν πιὸ γενικὴ διατύπωση τῆς σχέσης *έν-πάντα* δὲν διαφαίνεται πῶς πρέπει νὰ νοηθῇ αὐτὴ ἡ σχέση ἀμοιβαιότητος. Ἡ πρόταση ποὺ παρουσιάζεται παρακάτω, ὅτι τὰ πάντα ἀνταλλάσσονται μὲ τὸ πῦρ και τὸ πῦρ μὲ τὰ πάντα (6.11) εἶναι οπωσδήποτε διαφωτιστική, ἀλλὰ ἐκφράζει μιὰν ἀποψη μονάχα τῆς σχέσης αὐτῆς.

Ἡ πολύμορφη σημασία τῆς σχέσης *έν-πάντα* προκύπτει μέσα ἀπὸ μιὰ σειρά ἀποσπασμάτων στὰ ὁποῖα ἡ ἐνότητα ὅλων τῶν πραγμάτων ἐκφράζεται κατὰ ποικίλους τρόπους:

6.2 B 50 οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφὸν ἐστὶν ἐν πάντα εἶναι

Ἡ συμφωνία τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸν λόγον (ὁμο-λογεῖν) ὁδηγεῖ στὴ συνείδηση ὅτι τὰ πάντα εἶναι ἐν, κι αὐτὸ εἶναι τὸ σοφόν.

Τί σημαίνει ἐδῶ τὸ σοφόν; Μιὰ ἀπάντηση ἔρχεται ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα 41:

6.3 B 41 εἶναι γὰρ ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, ὅτῃ ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων.

Ὅπως στὸ προηγούμενο ἀπόσπασμα παρουσιάζεται ἡ ἀκολουθία λόγος-σοφόν: *έν-πάντα*, ἀνάλογα ἐδῶ τὸ ἐν προσδιορίζει τὸ σοφόν, τὸ ὁποῖον υποκαθίσταται ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὸν ὄρο γνώμη, ποὺ δηλώνει τὸν καθοδηγητικὸ παράγοντα τῶν πάντων: *έν-τὸ σοφόν-γνώμη-πάντα*. Ἡ ἀλυσωτὴ αὐτὴ ἀκολουθία ὄρων, ποὺ ἐκφράζουν, ὁ ἓνας μετὰ τὸν ἄλλον, τὸν ἓνα και μοναδικὸ παράγοντα πάντων, δείχνει τὴν πολυωνυμία τοῦ ἑνός· αὐτὴ υπαγορεύει μιὰ πολύτετρα προσπάθεια τοῦ φιλοσόφου νὰ ἐκφράσῃ τὸν πλοῦτο τοῦ νοήματος τοῦ ἑνός. Εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ ἀπόσπασμα 41 παρουσιάζεται ἡ γνώμη ὡς δύναμη ποὺ κυβερνᾷ τὰ πάντα μέσα ἀπ' ὅλα (πβ. 1.2, 2.3, 4.6, 5.3).

Ἡ δύναμη αὐτὴ ονομάζεται ἐπίσης λόγος και προβάλλεται ἤδη στὸ ἀπὸ

σπασμα 1 ὡς νόμος, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποιο συμβαίνουν τὰ πάντα στὴν πορεία τῆς γένεσής τους:

6.4 B 1 ...*γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπείρουσιν εὐόκασι, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων ἐγὼ διηγῆμαι κατὰ φύσιν διαίρεων ἕκαστον καὶ φράζων ὅκως ἔχει...*

‘Ο λόγος παρουσιάζεται ἐδῶ ὡς καθολικὸς νόμος, ὡς κανόνας τῶν πάντων, ὅλων δηλαδή τῶν συγκεκριμένων πραγμάτων. Ἀντίθετα πρὸς τὴ θεωρητικὴ αὐτὴ σχέση λόγος-πάντα βαίνει ἡ σχέση λόγος-ἔπεα καὶ ἔργα: μύηση στὸν καθολικὸ λόγὸ σημαίνει νὰ μαθαίνης τὰ (λόγια), μὲ τὰ ὁποῖα ἐκφράζεται θεωρητικὰ τὸ νόημα τοῦ λόγου, καὶ νὰ στοχάζεσαι τὰ («ἔργα»), ποῦ ἐξυπηρετοῦν στὴν πράξη τὸ νόημα αὐτό¹. ‘Ο λόγος εχει ἕνα θεωρητικὸ νόημα, εἶναι ὁ ἕνας καὶ μοναδικὸς παράγων τῶν πάντων, καὶ μαζὶ ὑπαγορεύει μιὰ ορισμένη πρακτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου στὴ ζωὴ.

Μιὰν ἀνάλογη σύνθεση θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ νοήματος τοῦ ἑνὸς καὶ καθολικοῦ νόμου ἐκφράζουν τὰ ἀποσπάσματα 2 καὶ 114:

6.5 B 2 ...*τοῦ λόγου δ’ ἐόντος ξυνοῦ, ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν*

‘Η θεωρητικὴ ἀλήθεια λόγος ξυνοῦς-πάντα συνεπάγεται ἀπαράβατα μιὰν ἀντίστοιχη πρακτικὴ συμπεριφορὰ ὅλων τῶν ἀνθρώπων, σύμφωνα πρὸς τὴν καθολικότητα τοῦ ξυνοῦ ὡς νόμου τῶν πάντων (βλ. 6.3, 6.4, 6.6).

6.6 B 114 *ξὺν νόω λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρῆ τῶ ξυνω πάντων, ὅκωσπερ νόμῳ πόλις, καὶ πολὺ ἰσχυροτέρως. τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θείου· κρατεῖ γὰρ τοσοῦτον ὁκόσον ἐθέλει καὶ ἔξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίγνεται*

‘Η θεωρητικὴ σημασία τοῦ κοινοῦ καὶ καθολικοῦ λόγου (λέγοντας) πρέπει νὰ εχη ὡς ἀντίστοιχη τὴ θεμελίωση τῆς πρακτικῆς συμπεριφορᾶς πάνω στὴν ἰσχυρὴ βάση αὐτοῦ τοῦ λόγου, ὅπως ἡ πολιτεία στηρίζεται πάνω στὸ νόμο. Ἄλλ’ ἂν ἡ πολιτεία διέπεται ἀπὸ ἀνθρώπινους νόμους, αὐτοὶ ἔχουν μιὰ καὶ μόνη πηγὴ, τὸν ἕνα θεϊκὸ νόμο, ὁ ὁποῖος ἐξουσιάζει τὰ πάντα κατὰ τὴ βουλή του, ἀναλίσκεται σὲ ὅλα καὶ ὑπερισχύει ὅλων. ‘Η ἀρχικὴ γενικὴ σχέση ξυνοῦς-πάντα ἀκολουθεῖται ἀπὸ μιὰ μερικὴ σχέση εἰς θεῖος νόμος-πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι, ἡ ὁποία μετασχηματίζεται ἐν συνεχείᾳ στὴν καθολικὴ σχέση εἰς θεῖος νόμος-πάντα. ‘Ο λόγος παρουσιάζει μιὰ παλινδρομικὴ κίνηση, ἀπὸ τὸ καθο-

1. Ὡς πρὸς τὴ σχέση λόγος-ἔπεα στὸν Ἡράκλειτο, ὁ Hofmann, 2 κ.ἔ. παρουσίασε μιὰ ενδιαφέρουσα ἀνάλυση. Πβ. P. - M. Schuhl, *Essai sur la formation de la pensee grecque*, 2η ἔκδ., Paris 1949, 283,7· F. Heinimann, *Nomos und Physis*, Basel 1965 (1945), 43 κ.ἔ., 92 κ.ἔ.

λικό στο μερικό και από το μερικό στο καθολικό, πλουτισμένο όμως με το μερικό από το οποίο πέρασε ή σκέψη. 'Ωστόσο δεν θά έπρεπε να διακρίνουμε τόν ένα και μοναδικό *θεϊον νόμον* από το *ξυνόν* (βλ. 6.5). 'Ο λόγος είναι *ξυνός* ως κυρίαρχος καθολικός νόμος (6.5 και 6.4) και μ' αυτό το νόημα ό *εις θεϊός νόμος* δεν είναι παρά το *ξυνόν*, ό θεμελιακός παράγων όλων τών πραγμάτων.

Πρόκειται σαφώς για μιάν *άρχη* ενότητας, αλλά ή ενότητα έδω παρουσιάζεται ως ενότητα αντιθέτων. "Έτσι ή αντιθετικότητα συνιστά ένα κανόνα για όλα τὰ πράγματα:

6.7 B 80 *ειδέναι δέ χρή τόν πόλεμον έόντα ξυνόν, και δίκην έριν, και γινόμενα πάντα κατ' εριν και χρεών*

'Ο πόλεμος προσδιορίζεται μ' ένα κατηγορούμενο του λόγου (*ξυνός*), πράγμα που σημαίνει ότι τὰ πάντα μάχονται ανάμεσά τους σύμφωνα με τόν κανόνα του *ξυνου λόγου*, σύμφωνα μ' ένα κοινό νόμο που τὰ δικαιώνει άμοιβαία (*εριν-δίκη*). 'Η διαμάχη δεν συνιστά άδικία, γιατί τὰ πάντα αντιτίθενται μέσα σ' ένα κοινό πεδίο μάχης και σύμφωνα με μιá νομοτέλεια που δεν εύνοεί κανένα από τούς αντίπαλους παράγοντες. "Όλα συμβαίνουν σύμφωνα με το νόμο τής έριδος, σημαίνει ότι ή αντιθετικότητα είναι κοινός παράγων όλων τών πραγμάτων στην πορεία του γίνεσθαι.

'Ανάλογη ιδέα διατυπώνεται στην άρχή του άποσπάσματος 53:

6.8 B 53 *Πόλεμος πάντων μέν πατήρ έστι, πάντων δέ βασιλεύς...*

'Ο νόμος τής αντιθετικότητας προβάλλεται έδω σαν μιá θεότητα, ή οποία ύμνείται ως γενεσιουργική και κυρίαρχη δύναμη τών πάντων: τὰ «παιδιά» και οι «υπήκοοι» του πολέμου είναι όλα τὰ πράγματα¹.

"Ότι ή αντιθετικότητα συνιστά μιá καθολική πραγματικότητα, εκφράζεται με τόν όρο θεός στο άπόσπασμα 67:

6.9 B 67 *ό θεός ήμέρη εύφρόνη, χειμών θέρος, πόλεμος ειρήνη, κόρος λιμός (τάναντία άπαντα ουτος ό νους)...*

'Ο θεός άναπτύσσεται σε μερικά αντιθετικά ζεύγη τὰ όποια άναφέρονται ενδεικτικά, άπλώς ως παραδείγματα, γιατί το νόημα είναι πως ό θεός συνίσταται στο σύνολο τών αντιθέτων²: ό θεός είναι μέρα-νύχτα, χειμώνας-καλοκαίρι, πόλεμος-ειρήνη, χορτασμός-πεινά... είναι τὰ πάντα ως άμοιβαία, άλλη-

1. 'Ως «βασιλεύς» παρουσιάζεται στο άπόσπασμα 52 ό *αίών-παίς* που παίζει τούς πεσσούς. Οι «πεσσοί» παριστάνουν τὰ πράγματα που διατάσσονται και συνδυάζονται και σχηματίζουν συνεχώς νέους συνδυασμούς στις ποικίλες φάσεις του γίνεσθαι, του αιώνιου αυτού παιχνιδιού. Βλ. διεξοδική άνάλυση Θ. Βέικου, Heraclitus' fr. 52, «Φιλοσοφία» 1 (1971), 154-175.

2. Αυτό το είχε ήδη παρατηρήσει ό 'Ιππόλυτος, IX 10, στον όποιο οφείλουμε το άπόσπασμα: *τάναντία άπαντα*: ουτος ό νους.

λεξαρτημένα και συμπληρωματικά αντίθετα. Ὁ θεός δὲν βρίσκεται μόνο στὸν διαχωρισμὸ ἀντιθέτων ἀλλὰ και στὴ δημιουργικὴ και συμπιλιωτικὴ τάση ποὺ ὑπάρχει μέσα σ' ὅλες τις μεταβολές και τις ἀντιθέσεις¹. Ὁ θεός εἶναι ἡ διαμάχη ὄλων τῶν πραγμάτων και μαζί ἡ καθολικὴ εἰρήνη. Καὶ ὁ κόσμος εἶναι τὸ θέατρο τοῦ πολέμου και τῆς εἰρήνης, τὸ πεδίο ὅπου τὰ πάντα παρουσιάζονται με ἀντίθετες φάσεις (μέρα-νύχτα, χειμῶνας-καλοκαίρι κλπ.), ποὺ ἐναλλάσσονται σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα και ἐξαρτῶνται ἀμοιβαίᾳ, ὅπου τὸ ἓνα προκαλεῖ τὸ ἀντιθέτό του (ὅπως ἡ πεῖνα προκαλεῖ τὸν χορτασμὸ και ὁ χορτασμὸς οδηγεῖ πάλι στὴν πεῖνα), ἓνα σύνολο δηλαδὴ ἀντιθέτων ἀπὸ τὰ ὅποια ἀναδίνεται ἡ καλλίστη ἀρμονία (B 8). Ὁ θεός λοιπὸν εἶναι σύμφυτος με ὅλα τὰ πράγματα², βρίσκεται μέσα σὲ κάθε ἀντιθετικότητα και σὲ κάθε τάση γιὰ εἰρήνη και ἀρμονία, εἶναι ὅλες οἱ δυνάμεις τοῦ κόσμου θεωρημένες σὲ κατάσταση σύρραξης και σὲ κατάσταση ἀρμονίας.

Μιὰ ἰδιαίτερη ἀποψη τῶν ἀντιθέτων με βάση ἀναφορᾶς τὸν θεὸν προσφέρεται μέσα ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα 102:

6.10 B 102 τῶ μὲν θ ε ὦ καλὰ π ἄ ν τ α και ἀγαθὰ και δίκαια, ἀνθρωποὶ
δὲ ἄ μὲν ἄδικα ὑπειλήφασιν ἄ δὲ δίκαια

Ἐὰν ὁ θεός συνιστα μιὰ κοινὴ βάση ἀναφορᾶς γιὰ τὰ πάντα, αὐτὰ ὡς ἀντίθετα δὲν διαχωρίζονται με ὅρια μεταξύ τους· μόνον οἱ ἄνθρωποι, ποὺ δὲν βλέπουν τὰ πράγματα με τὰ μάτια τοῦ ξυνοῦ λόγου, θέτουν ὅρια και ορίζουν ὅτι αὐτὰ εἶναι καλὰ-ἐκεῖνα εἶναι αισχρά, αὐτὰ εἶναι ἀγαθὰ-ἐκεῖνα κακά, αὐτὰ εἶναι δίκαια-ἐκεῖνα ἄδικα. Ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ ὅμως τοῦ θεοῦ τὰ πάντα θεωροῦνται ὁμορφα (και τὰ ἄσχημα ἐπίσης), τὰ πάντα καλὰ, ἀκόμη και τὰ κακά, τὰ πάντα θεωροῦνται δίκαια, ἀκόμα κι αὐτὰ ποὺ κοινῶς θεωροῦνται ὡς ἄδικα. Μ' ἄλλα λόγια, δὲν ὑπάρχει ἀπειρη ποιοτικὴ διαφορὰ μεταξύ τους, γιὰ τὸ ἄσχημο ἀναδεικνύει και ἐξαίρει τὸ ὁμορφο, σὰν τῆ σκιὰ σ' ἓνα ζωγραφικὸ πῖνακα ποὺ ἐξαίρει τῆ χρωματικὴ λαμπρότητα τῶν μορφῶν, γιὰ τὸ κακὸ ἀναδεικνύει τὴν θετικὴ ἀξία τοῦ ἀγαθοῦ, γιὰ τὸ ἄδικο ἐξυπηρετεῖ τὸ νόημα τῆς δικαιοσύνης (B 23. Δίκης ὄνομα οὐκ ἂν ἦδενσαν, εἰ ταῦτα μὴ ἦν)³.

1. O. H. Frankel, Dichtung und Philosophie des fruhen Griechentums, 3η ἐκδ., München 1969, 451 βρίζει τὸν θεὸ μόνο στὴ συμπιλιωτικὴ ἔνταση τῶν ἀντιθέτων, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ καίμενο προσφέρει ἓνα παράδειγμα ποὺ ἐμποδίζει αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία (πόλεμος-εἰρήνη). Ἀκόμα και ἂν τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀποδίδει καταστάσεις ἀπὸ τῆ συγκεκριμένη ἀνθρώπινη ζωὴ, ὑπαγορεύει σαφῶς τὴν ἰδέα ὅτι ὁ θεός εἶναι μαζί διαμάχη και εἰρήνη.

2. G. S. Kirk, Logos, ἀρμονία, lutte, dieu et feu dans Heraclite, Revue Philos. 147 (1957), 295, ὅπου αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία δίνεται με ἐπιφύλαξη. Π.β. τοῦ ἰδίου, Heraclitus. The Cosmic Fragments, Cambridge 1970, 185 κ.ε.· A. Rivier, L'homme et l'expérience humaine dans les fragments d'Heraclite, Museum Helveticum 13 (1956), 146.

3. Τὸ ὄνομα τῆς Δίκης θὰ μᾶς ἦταν ἄγνωστο, ἂν δὲν ὑπῆρχαν τὰ «ἄδικα» (ταῦτα). Μ' ἄλλα λόγια δὲν θὰ εἶχαμε ἀνάγκη ἀπὸ δικαιοσύνη και μιὰ τέτοια ἀρχὴ θὰ ἦταν ἀνύπαρκτη.

Ἐκ τῆς ἀπό μιά καθολική σκοπιᾶ καὶ μὲ βᾶση ἀναφορᾶς τὸν κοινὸ λόγον, ποὺ συνδέει ἀρμονικῶς ὅλα τὰ φαινομενικῶς διαχωρισμένα καὶ διασκορπισμένα πράγματα (ἐκ τῶν διαφερόντων προκύπτει ἡ καλλίστη ἀρμονία, Β 8), ὁ κόσμος θεωρεῖται καλλίστος: Β 124 ὡσπερ σάρμα εἰκῆ κεχυμένων ὁ καλλίστος κόσμος. Ὁ κόσμος, ποὺ ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τοῦ λόγου παρουσιάζεται ὁ πιὸ ὁμορφος δυνατὸς κόσμος, φαντάζει σ' ἐκεῖνον ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὸν δῆ ὡς ὅλον, σὰν ἕνας σωρὸς ἀπὸ ἀκατάστατα πράγματα, πεταμένα χωρὶς τάξη ἐδῶ κι ἐκεῖ, ξεχωριστὰ καὶ ἄσχετα μεταξύ τους. Ὁ κόσμος ὑπόκειται βέβαια σὲ συνεχεῖς μετασχηματισμούς, ἀλλ' αὐτοὶ δὲν συμβαίνουν ἄτακτα παρὰ σύμφωνα μὲ καθορισμένα μέτρα. Μέσα στις συνεχεῖς διακυμάνσεις τῶν πάντων ὁ κόσμος, ὡς ἕνα διακοσμημένο καὶ διατεταγμένο σύνολο, διατηρεῖ τὴν τάξη τοῦ σὰν πῦρ αἰεζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννυμενον μέτρα (Β 30). Τὸ πῦρ προβάλλεται εἰδικῶς ὡς δηλωτικὸ ἐνὸς κοινοῦ παράγοντος μεταβολῆς μέσα σ' ὅλα:

6.11 Β 90 π υ ρ ὅ ς τ ε ἀνταμοιβῆ τὰ πάντα καὶ π ὦ ρ ἄ π ἄ ν τ ω ν ὄκω-
σπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός

Ὅλοι οἱ μετασχηματισμοὶ καὶ οἱ μεταβολές ποὺ λαμβάνουν χώρα μέσα στὸν κόσμο συνεπάγονται ἀνταλλαγὴ ὕλης μεταξύ πραγμάτων καὶ πυρός. Τὸ πῦρ ἀποτελεῖ ἔτσι τὴ «σταθερά» βᾶση ἀναλογίας, τὸ «μέτρον» τῆς κοσμικῆς μεταβολῆς. Παρουσιάζεται μάλιστα, μὲ τὸ ὄνομα *Κεραυνός*, ὡς καθολικὸς καθοδηγητικὸς παράγων στὸ ἀπόσπασμα 64:

6.12 Β 64 τ ἄ δ ε π ἄ ν τ α οἰακίζει Κεραυνός

Ὁ *Κεραυνός* παρουσιάζεται ἐδῶ ὡς θεότητα, ἀλλ' αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ εἰκονικὴ παράσταση τοῦ πυρός ὡς ρυθμιστοῦ τῶν μεταβολῶν καὶ τῶν κινήσεων ὄλων τῶν πραγμάτων¹ (πβ. 1.2, 2.3, 4.6, 5.3, 6.3).

μέσα σ' ἕνα «δίκαιο» κόσμο.— Ὁ Reinhardt, 204, 1 ἔδωσε μιὰ διαφορετικὴ ἐρμηνεῖα: δίκαιο καὶ ἄδικο εἶναι τὸ ἴδιο, γιατί ἂν δὲν ἦταν τὸ ἴδιο (εἰ ταυτὰ μὴ ἦν), δὲν θὰ ξέραμε τὸ ὄνομα τῆς Δίκης. Τὸ νόημα δὲν διαφοροποιεῖται βέβαια οὐσιαστικῶς μ' αὐτὴ τὴν ἐρμηνεῖα, ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Ἡράκλειτος δὲν κάνει λόγο γιὰ ταυτότητα παρὰ στὸ νόημα τῆς ἐνότητας (Β 88, 15, 30, 60, 58)· διαφορετικῶς, τὸ ταυτὸν συνδέεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἑτέρου (Β 12b, 49a, 84b, 91).

1. Ἀπὸ χρυσῆς πλάκες ποὺ βρέθηκαν σ' ἕνα τάφο στοὺς Θουρίους μαθαίνουμε ὅτι οἱ ψυχές τῶν μυστῶν ἔλεγον στὸν δικαστὴ τοῦ κάτω κόσμου:

...εἶτε με Μοῖρ(α) ἐδάμας(σ) ἀπο(ς) στεροσῆτι κεραυνῶ

(γραφὴ Reinhardt, 199). Ἡ ὀρφικὴ αὐτὴ ἀποψη τοῦ *Κεραυνου* ὡς δύναμης πεπρωμένου προαναγγέλλει τὴν ἡρακλείτεια ἀποψη τοῦ *Κεραυνου* ὡς καθοδηγητικοῦ καὶ ρυθμιστικοῦ, κυρίαρχου καθολικοῦ νόμου. Ἄν στὸν Ἡράκλειτο ἡ χρῆση τοῦ ὀνόματος *Κεραυνός* ἀποτελεῖ ἀπλῶς εἰκονικὴ παράσταση τοῦ πυρός, αὐτὸ σημαίνει μιὰν ἀπλὴ παραχώρηση στὸν παραδοσιακὸ τρόπο ἔκφρασης. Διότι ὁ ὀρφικὸς *Κεραυνός* ἦταν ἀπλῶς μιὰ δύναμη *Μοίρας* καὶ ἔχει νόμος ποὺ διέπει τὰ πάντα (βλ. Reinhardt, 198 κ.έ.).

Ἔστι τὸ πῦρ ἀντιπροσωπεύει μία καθολικὴ ἀρχὴ μέτρου καὶ κοσμικῆς δικαιοσύνης, φαίνεται καθαρὰ στὸ ἀπόσπασμα 66:

6.13 B 66 *πάντα γὰρ τὸ πῦρ ἐπελθὼν κρινεῖ καὶ καταλήγεται*

Ἄν καὶ ἡ ἀυθεντικότητά τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ ἀμφισβητήθηκε μὲ τὸ ἐπιχειρήμα ὅτι γίνεται σ' αὐτὸ λόγος γιὰ μιὰ «κρίση» τῶν ὄντων ἀπὸ τὸ πῦρ καὶ τὸ κρινεῖ παραπέμπει στὴ χριστιανικὴ ἔννοια τοῦ κοσμικοῦ δικαστηρίου¹, ὅτι τὸ νόημα σχετίζεται μὲ θρησκευτικὴ ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη², ὥστόσο πρέπει νὰ δηλώνεται ἐδῶ ἡ σημασία τοῦ πυρὸς ὡς ἀρχῆς τοῦ παντός, ἡ ὁποία παρουσιάζεται μὲ ἀρμοδιότητες μιᾶς ἐσχατης, τελεσιδικῆς ἀρχῆς κοσμικῆς δικαιοσύνης.

Τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἔχουν παρατεθῆ ἐδῶ δείχνουν ὅτι ὁ Ἡράκλειτος τίνει πολὺ συχνὰ νὰ κινή τὸ λόγο καὶ τὴ σκέψη του κατὰ τὴ σχέση *εν* (σοφόν, ξυνόν, λόγος, γνώμη, θεός, θεῖος νόμος, πόλεμος, πῦρ)-πάντα. Μὲ τὴ σχέση αὕτη ἐκφράζεται ἡ ἐνότητα καὶ συνάφεια τοῦ ἐνὸς καὶ μοναδικοῦ παράγοντα (ὅπως κι ἂν αὐτὸς ονομάζεται κάθε φορά) μὲ ὅλα τὰ συγκεκριμένα πράγματα, μὲ τὴν ολότητα τῆς πραγματικότητος.

Ἐσφόσο, τὸ ἀπόσπασμα 108 δημιουργεῖ προβλήματα καὶ φαίνεται νὰ ἐκφράζει μιὰν ἰδέα ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίφαση πρὸς τὴν πλατιά ἐκφρασμένη συνάφεια *ἐν-πάντα*:

6.14 B 108 *ὁκόσων λόγους ἤκουσα, οὐδεὶς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σ ο φ ὄ ν ἐστι π ἄ ν τ ω ν κ ε χ ω ρ ι σ μ ἔ ν ο ν*

Τὸ σοφόν θεωρεῖται ὡς κάτι ξεχωριστὸ ἀπὸ τὰ πάντα, κι αὐτὸ φαίνεται παράδοξο, ἂν τουλάχιστον ληφθοῦν ὑπόψη τὰ ἀποσπάσματα 50 καὶ 41 (6.2, 6.3), ὅπου τὸ σοφόν προβάλλεται ἐσωτερικὰ συσχετισμένο καὶ ἐνωμένο μὲ τὰ πάντα. Τὸ πρόβλημα ἔγκειται βέβαια στὴν ἑρμηνεῖα τῆς πρότασης: *σοφόν ἐστι πάντων κχωρισμένον*. Ἡ πρόταση αὕτη ἔχει ὑποβάλλει τὴν ὑπόθεση ἐνὸς «ὑπερβατικοῦ θεοῦ» στὸν Ἡράκλειτο³, ἀλλὰ μιὰ τέτοια ὑπόθεση δὲν δικαιολογεῖται παρὰ μὲ βάση τὸ ἀπόσπασμα 108, ἂν αὐτὸ ἐξετασθῆ ὡς μοναδικὸ τεκμήριο. Τὸ ἐρώτημα ὅμως εἶναι: πῶς πρέπει νὰ ἐννοηθῆ τὸ σοφόν ὡς *ἐν-πάντα* καὶ μαζὶ ὡς πάντων *κχωρισμένον*; Εἶναι δυνατὸ νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ

1. Reinhardt, 164 κ.έ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Vermachtnis der Antike*, Göttingen 1960, 65 κ.έ. Πβ. ὅμως O. G i g o n, *Untersuchungen zu Heraklit*, Leipzig 1935, 130.

2. Kirk, *Heraclitus*, 351, 359 κ.έ. M. M a r c o v i c h, *On Heraclitus fr. 66 D-K*, (paper to 3rd Intern. Congr. of Class. Studies), Merida-Venezuela, Univ. Press 1959, 1-11.

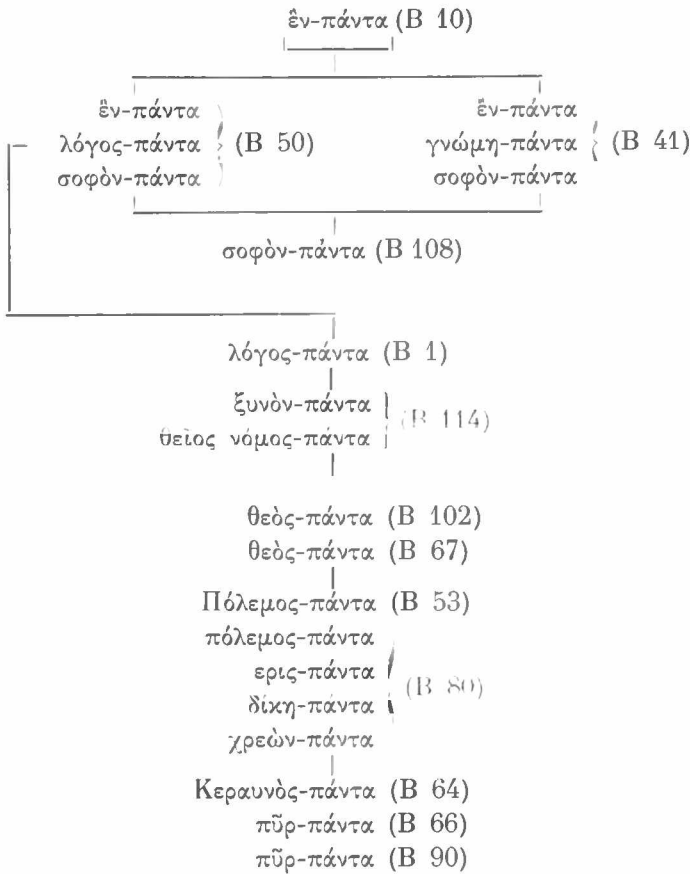
3. Norden, 248,1. P. N a t o r p, *Platos Ideenlehre. Eine Einführung in den Idealismus*, 2η ἐκδ., Hamburg 1961 (1921), 466. Πβ. G i g o n, *Heraklit*, 138· G u t h r i e, I 471-2.

φιλόσοφος προβάλλει δύο αντιφατικές μεταξύ τους προτάσεις; Τò απόσπασμα εκφράζει άρχικά μιá διαπίστωση τοῦ Ἡρακλείτου: ἀπὸ ὅλες τίς διδασκαλίες (λογοί) ποὺ ακουσα, καμιά δὲν φθάνει στὸ πῶρισμα ποὺ ἐφθασα ἐγώ, στὸ γινώσκω δηλαδὴ ὅτι σοφὸν ἐστὶ πάντων κεχωρισμένον. Τὸ σοφὸν τοποθετεῖται ἔτσι σ' ἓνα ξεχωριστὸ πλάνο σκέψης ἀπ' ὅλα τὰ ἐπιμέρους πράγματα, ἀπομονώνεται ὡς ἀντικείμενο γνώσης, θεωρεῖται ὡς καθολικὸς θεῖος παράγων ποὺ παραμένει ἀθέατος καὶ κρυμμένος (πβ. Β 123) μέσα στὰ πάντα τὰ ὅποια αὐτὸς διαπερνᾷ. Τὸ σοφὸν δὲν συλλαμβάνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς σοφίας¹ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεωριῶν γιὰ ὅλα τὰ ἐπιμέρους πράγματα, γιὰτὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα καὶ μόνο, σύμφυτο μὲ ὅλα (ἐν τὸ σοφόν, Β 32). Τὸ σοφὸν εἶναι τὸ ἓνα καὶ μοναδικό, γιὰτὶ ἀποτελεῖ τὴν ξεχωριστὴ καθολικὴ ἀρχὴ τῶν πάντων. Κανένα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους πράγματα δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸ σοφόν, γιὰτὶ αὐτὸ εἶναι κοινὸς παράγων τῶν πάντων, καὶ ἀπέναντι στὴν ολότητα τῶν πραγμάτων τὸ σοφὸν συλλαμβάνεται ὡς τὸ ἓνα καὶ ξεχωριστό, μιὰ καὶ ὅλα τὰ ἐπιμέρους φαινόμενα συνυφαίνονται μ' αὐτό, θεωρημένο ὡς κοινὴ τους ἀρχὴ ἐνότητας, μιὰ καὶ ὅλα μετασχηματίζονται διατηρώντας μέσα τους ἀναλλοίωτο τὸ ἓνα καὶ ξεχωριστό ποὺ τὰ ἐνώνει (τὸ ἐν τὸ σοφόν).

Ὅπως κι ἂν εἶναι, ἡ πλατιά μαρτυρημένη καὶ πολύμορφα ἐκφρασμένη σχέση ἀνάμεσα στὸ ἓνα καὶ στὰ πάντα ἀποτελεῖ στὸν Ἡράκλειτο ἓνα καθοδηγητικὸ σχῆμα, μὲ τὸ ὁποῖο προβάλλονται βασικὲς θεωρητικὲς ἀπόψεις ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐρμηνεία τῆς καθολικῆς πραγματικότητας. Ἡ δομὴ αὐτὴ τῆς ἡρακλείτειας σκέψης μπορεῖ νὰ παρασταθῆ διαγραμματικὰ στὸν πίνακα σχέσεων ποὺ παρατίθεται στὴν ἐπόμενη σελίδα.

Τὸ σύνολο τῶν σχέσεων αὐτῶν ἐξυπηρετεῖ τὴν τάση τοῦ φιλοσόφου νὰ συλλάβῃ τὴν καθολικὴ ἐνότητα τῶν πραγμάτων μὲ βάση ἀναφορᾶς τὸν ἓνα καὶ μοναδικὸ θεῖο παράγοντα πάντων, ὅπως κι ἂν αὐτὸς προσδιορίζεται σὲ κάθε μιὰ προσπάθεια ποὺ ἀπεικονίζει τὸ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα. Ὁ Ἡράκλειτος, στὴν προσπάθειά του νὰ προσδιορίσῃ τὸν ἓνα παράγοντα, τὸν μοναδικὸ νόμο τῶν πάντων, δὲν ἀρκεῖται στὴ χρῆση ἑνὸς μόνον ὄρου, λ.χ. τοῦ ὄρου σοφόν ἢ λόγος ἢ θεός. Ἀλλὰ οἱ θεμελιακοὶ ὄροι, ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὸ ἓνα καὶ καθολικό, ἀπαιτοῦν μιὰν ἀξιολόγηση, γιὰτὶ εἶναι δύσκολο νὰ υποθέσουμε ὅτι ὅλοι ἔχουν τὴν ἴδια ἀξία. Ὁ λόγος ἔχει οπωσδήποτε ἰδιαί-

1. Ὁ E. Zeller, Die Philosophie der Griechen I, ἐκδ. W. Nestle, 7η ἐκδ., Hildesheim 1963 (1920), 790,1 παρέκαμπε τὴ δυσκολία θεωρώντας τὸ σοφόν ὄχι ὡς ὄρο ποὺ δηλώνει τὸν θεὸ ἀλλὰ μὲ τὸ νόημα τῆς σοφίας: ὁ φιλόσοφος θὰ ἤθελε νὰ πῆ ὅτι ἀληθινὴ γνώση δὲν ὑπάρχει. Εἶναι ὁμως δύσκολο νὰ θεωρηθῆ τὸ σοφόν, ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸν ὄρο τῆς ἡρακλείτειας φιλοσοφίας, μὲ τὴν περιορισμένη αὐτὴ σημασία, ἡ ὁποία μάλιστα δὲν ἐπιβεβαιώνεται μὲ κανένα ἄλλο τεκμήριο ἀπὸ τὸ ἡρακλείτειο κείμενο. Στὸ ἀπόσπασμα μάλιστα 112 λέγεται ρητὰ ὅτι ἡ σοφία συνίσταται στὸ ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν, καὶ αὐτὴ δηλώνει σαφῶς τὴν ἀνθρώπινη σοφία. Πβ. Εὐρ. Βάκχ. 395 τὸ σοφόν δ' οὐ σοφία.

τερη ἀξία, ἀλλὰ υποκαθίσταται μέσα στο ἴδιο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ σοφὸν (6.2), τὸ σοφὸν ἀπὸ τὴν γνώμην (6.3), ὁ λόγος ἀπὸ τὸ ξυνὸν (6.5 καὶ 6.6), τὸ ξυνὸν ἀπὸ τὸν θεῖον νόμον (6.6), ὁ πόλεμος ἀπὸ τὴν ἔριν (6.7), ἡ ἔρις θεωρεῖται ὡς δίκη τῶν πάντων (6.7), τὸ πυρ θεωρεῖται ὡς τὸ σταθερὸ μέτρο ἀνταλλαγῆς ὕλης κατὰ τις μεταλλαγές ὄλων τῶν πραγμάτων (6.11) καί, μὲ τὸν ὄρο Κεραυνὸς (6.12), προβάλλεται ὡς ρυθμιστικὴ ἀρχὴ τῶν πάντων. Ἔτσι κάθε προσπάθεια ἀξιολόγησής τῶν ὄρων αὐτῶν παραμένει χωρὶς θετικὸ ἀποτέλεσμα. Διακρίνει βέβαια κανεὶς ὅτι ὁ ὄρος πυρ, ἂν καὶ οὐσιαστικός, ὡστόσο δὲν προβάλλεται μὲ τόσο μεγάλη ἐμφαση ὅσο ὁ ὄρος λόγος. Καὶ ὁ πόλεμος δὲν στέκεται τόσο ψηλὰ ὅσο ὁ ὄρος σοφὸν ἢ θεός¹. Οἱ ποικίλοι θεμελιακοὶ ὄροι παίρνουν μέσα στο κείμενο σημασιολογικοὺς χρωματισμοὺς ποὺ ἐξυπηρετοῦν κατὰ περίπτω-

1. Βλ. Kirk, Heraclitus, 396-7, ὅπου ἐπιχειρεῖται μιὰ τέτοια προσπάθεια ἀξιολόγησής.

ση τις ποικίλες προσπάθειες του φιλοσόφου να προσδιορίσει το νόημα του ενός σε αναφορά με τα πάντα. "Έτσι είναι χωρίς ιδιαίτερη σημασία ή προσπάθεια να καταταγοῦν οι ὄροι αὐτοὶ σε μιὰν ορισμένη ἀξιολογικὴ κλίμακα ἢ ἱεραρχία. Φαίνεται μάλιστα ὅτι τοὺς ὄρους αὐτοὺς οὔτε ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος τοὺς εἶχε κατατάξει ἀξιολογικὰ μέσα στὸ νοῦ του, μιὰ καὶ τοὺς συνέδεε ἀδιάκριτα με τὰ πάντα.

7. Ἐμπεδοκλῆς

Τὸ κοσμολογικὸ σύστημα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ στὴ σύλληψή του ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν προκατόχων του. Ἐδῶ δὲν ορίζεται ἓνας καὶ μοναδικὸς παράγων τοῦ κοσμικοῦ γίνεσθαι ἀλλὰ τέσσερα συστατικὰ στοιχεῖα ὄλων τῶν πραγμάτων (τέσσαρα πάντων ριζώματα, Β 6) καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ δύο ἀντίθετες ρυθμιστικὲς δυνάμεις (Φιλότης-Νεῖκος) ποὺ ἐναλλάσσονται σὲ ταχτὰ χρονικὰ διαστήματα στὴν κοσμικὴ κυριαρχία. Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἡ Φιλότης ἀναλαμβάνει ἐνεργὸ δύναμη, τὰ πάντα συγκεντρώνονται γιὰ σχηματισμὸ ἐνότητας:

7.1 Β 17,7 ἄλλοτε μὲν Φιλότητι συνερχόμεν' εἰς ἓν ἅπαντα¹

7.2 Β 35,5 ...τάδε πάντα συνέρχεται ἓν μόνον εἶναι

Ἡ ἐνότητα αὐτὴ ὀλοκληρώνεται ὅταν ὅλα συγκεντρωθοῦν ὑπὸ τὴν ἐπενέργεια τῆς Φιλότητος καὶ συμπυκνωθῶν σ' ἓνα συμπαγὲς σφαιρικὸ σύνολο, ποὺ ὁ φιλόσοφος τὸ ὀνομάζει Σφαιρον. Μὲ τὸ πλήρωμα ὅμως τοῦ χρόνου (τελειομένοιο χρόνιοι, Β 30,2), τὸ Νεῖκος ἀρχίζει νὰ διεκδικῆ τὰ προνόμιά του στὴν διακυβέρνηση τοῦ κόσμου καὶ βαθμηδὸν ἡ δυνάμη του ἀναπτύσσεται με ἀποτέλεσμα νὰ διαλυθῆ ἡ ἐνότητα καὶ τὰ πάντα νὰ ἀποχωρισθοῦν μεταξύ τους:

7.3 Β 17,8 ἄλλοτε δ' αὐ δίχ' ἕκαστα φορέυμενα Νεῖκος εχθρῖ

7.4 Β 21,7 ἐν δὲ Κότῳ διάμορφα καὶ ἄνδιχα πάντα πέλονται

Τὸ τέλος τῆς περιόδου τοῦ Νεῖκος ὀδηγεῖ σ' ἐκείνη τὴ φάση κατὰ τὴν ὁποία τὰ πάντα ἔχουν ἀποδιοργανωθῆ ὀλότελα, γιὰ νὰ ἀρχίσῃ πάλι ἡ συνοδος, ἡ συγκέντρωση ὄλων τῶν πραγμάτων γιὰ δημιουργία ἐνότητας.

"Ἄν καὶ τὸ κοσμολογικὸ σύστημα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ εἶναι πλουραλιστικὸ, προϋποθέτει δηλαδὴ μιὰ πολλαπλὴ ἔσχατη πραγματικότητα (τὰ τέσσερα στοιχεῖα καὶ τὶς δύο κινήτριες δυνάμεις) καὶ ὄχι μιὰν ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται γενετικὰ τὰ πάντα (ὅπως σὲ προπαρμενίδεια κοσμολογικὰ συστήματα, λ.χ. τὸ ἄπειρον τοῦ Ἀναξιμάνδρου, ὁ ἀῆρ τοῦ Ἀναξιμένη, ἢ μονάδα τῶν Πυ-

1. Β 17,7=Β 20,2=Β 26,5 (με τὴν διαφορὰ ὅτι ἡ κατάληξη σ' αὐτὸ εἶναι εἰς ἓνα κόσμον).

θαγορείων), ωστόσο τὸν ρόλο τῆς καθολικῆς ἀρχῆς τὸν μοιράζονται ἐδῶ δύο ἀντίρροπες δυνάμεις, ἡ *Φιλότης* καὶ τὸ *Νεῖκος*. "Ἐτσι τὰ πάντα ἀποτελοῦν ἐνα περιοδικὰ συστελλόμενο καὶ διαστελλόμενο σύμπαν, τοῦ ὁποῖου οἱ φάσεις (ἐν-σφαῖρος: κράτος τῆς Φιλότητος, Νεῖκος ἐν ἀναπτύξει, κράτος τοῦ Νεῖκου, Φιλότης ἐν ἀναπτύξει) ἐναλλάσσονται κανονικά, ἀποτελώντας περιοδικὰ καὶ διαιωνιζόμενα χαρακτηριστικὰ τοῦ κόσμου¹.

8. Ἀναξαγόρας

Στὸν Ἀναξαγόρα ἐπίσης ἡ σχέση ἐν-πάντα ἔχει μιὰ περιορισμένη σημασία. Κι ἐδῶ τὰ πάντα δὲν ἀνάγονται σὲ μία γενετική ἀρχὴ ἀλλὰ σὲ ἀπειράριθμα συστατικὰ στοιχεῖα, τὰ σπέρματα, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ ἔσχατα δομικὰ ὑλικά ὄλων τῶν πραγμάτων: σπέρματα πάντων χρημάτων (B 4). Κάθε ὑλικὸ σῶμα ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμο ἀνάγεται σ' αὐτά, διότι στὸ κάθετι ὑπάρχει ἓνα μερίδιο, μιὰ δόση τῆς οὐσίας ὄλων τῶν πραγμάτων:

8.1 B 11 ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἐνεστι...

Μέσα στὸ κάθετι ὑπάρχει μιὰ ἀναλογία τοῦ παντός, ὄχι μόνο γιατί τὰ πάντα παρουσιάζουν ἄπειρη ποικιλία ἀλλὰ γιατί σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ἄπειρα σπέρματα ὑπάρχει ἡ οὐσία τοῦ παντός. "Ἐτσι, μὲ τὴ γένεση καὶ τὸν σχηματισμὸ σύνθετων σωμάτων, τίποτε καινούργιο δὲν ἔρχεται σὲ ὑπαρξή: ὅλα τὰ πράγματα συνίστανται ἀπὸ τὰ ἔσχατα δομικὰ ὑλικά τῆς ἀρχέγονης ὕλης (σπέρματα καὶ ἀντίθετα) καὶ ἔτσι μέσα σ' ὅλα ὑπάρχουν μερίδια ἀπ' ὅλα.

¹ Ἡ μοναδικὴ ἐξαίρεση εἶναι ὁ νοῦς:

8.2 B 12 τὰ μὲν ἄλλα παντὸς μοῖραν μετέχει, νοῦς δέ ἐστιν ἄπειρον καὶ αὐτοκρατές...λεπτότατόν τε πάντων χρημάτων καὶ καθαρώτατον, καὶ γνώμην γε περὶ παντὸς πᾶσαν ἰσχεῖ καὶ ἰσχύει μέγιστον· καὶ ὅσα γε ψυχὴν ἔχει καὶ τὰ μείζω καὶ τὰ ἐλάσσω, πάντων νοῦς κρατεῖ...καὶ τὰ συμμισγόμενά τε καὶ ἀποκρινόμενα καὶ διακρινόμενα πάντα ἐγνώ νοῦς, καὶ ὅποια ἐμελλεν ἔσσεσθαι καὶ ὅποια ἦν, ἅσσα νῦν μὴ ἔστι, καὶ ὅσα νῦν ἔστι καὶ ὅποια εἶσται, πάντα διεκόσμησε νοῦς...

Ἄρα ὁ νοῦς τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι τὸ πιὸ λεπτό, τὸ πιὸ ραφινάτο πράγμα ποὺ ὑπάρχει καὶ ὡς τέτοιο διακρίνεται ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα. Αὐτὸς διαπερνᾷ τὰ πάντα καὶ ἡ ἐλεύθερη διαπεραστικὴ του δύναμη τονίζεται ὑποβλητικὰ μὲ τὸν χαρα-

1. Στὸν Ἐμπεδοκλῆ παρουσιάζεται ἰδιαίτερα λειτουργικὴ ἡ σχέση ἐν-πλέοντα (B 17, 26). Γιὰ τὴ σχέση αὐτὴ στους Προσωκρατικούς γενικὰ καὶ ἰδιαίτερα στὸν Ἐμπεδοκλῆ, βλ. M. C. Stokes, *One and Many in Presocratic Philosophy*, Cambridge Mass. 1971, 153 κ.έ.

κτηρισμό λεπτότατον πάντων. Ἐχει ἀσύγκριτη διαύγεια καὶ καθαρότητα καὶ ἔτσι διεγείρει ἀβίαστα τις κινήσεις τῆς ὕλης. Ἐπιπλέον ὁ νοῦς εἶναι ἐνέργεια προικισμένη μετὰ τὴν εἰδικὴ δύναμη τῆς σκέψης, εἶναι διανοητικὴ κινητικὴ δύναμη ποῦ ἐνεργεῖ μετὰ καθολικὴ γνώση τοῦ μέτρου (γνώμην περὶ παντὸς πᾶσαν ἴσχει). Ἐτσι προκαλεῖ μέσα σ' ὅλα διακρίσεις, διαιρέσεις καὶ ἀναμίξεις, ποῦ συγκεκριμενοποιοῦν τὴν ὕλη, ὥστε τὰ πράγματα νὰ γίνονται προσιτά¹, καὶ διατάσσει. διακοσμεῖ τὰ πάντα μέσα σ' ὅλη τὴν αἰωνιότητα. Ὁ νοῦς εἶναι παντοκράτωρ (πβ. 0.12, 0.15, 0.34, 1.2, 2.3², 4.4, 4.6, 5.3, 6.3, 6.6, 6.8, 6.12) καὶ παντογνώστης (πβ. 0.14, 0.21, 0.36, 0.39, 0.44, 2.3,² 4.6, 6.3). Διαπερνά τὰ πάντα καὶ διαπερνώντας τα τὰ γνωρίζει, τὰ διακοσμεῖ, τὰ ἐλέγχει καὶ τὰ ἐξουσιάζει. Ἐπιπλέον, ὁ νοῦς εἶναι, ὡς ἡ μόνη ἀπόλυτα λεπτή, καθαρὴ καὶ ἀμιγῆς οὐτότητα, ἡ κινητικὴ δύναμη ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἐτσι ὁ Ἄναξαγόρας, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ἀνταποκρινόταν στὸ αἴτημα τοῦ Παρμενίδη νὰ δοθῆ στὴν κίνηση μιὰ ἐξήγηση: ἡ κίνηση δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆται ὡς κάτι τὸ δεδομένο καὶ αὐτονόητο μέσα στον κόσμον, ἀλλὰ πρέπει νὰ αἰτιολογηθῆ. Ἐνῶ ὅμως ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἰσάγει δύο κινητικὰς δυνάμεις ποῦ δροῦν ἐναλλάξ καὶ σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ παρουσιάζεται ἡ εἰκόνα μιᾶς κυκλικῆς κίνησης ποῦ ἐπανερχεται κανονικὰ, καὶ ἔτσι νὰ διατηρῆται διαιωνιζόμενη, ὁ Ἄναξαγόρας εἰσηγεῖται μιὰ καὶ μόνη κινητικὴ αἰτία καὶ δὲν θεωρεῖ τὴν κίνηση ἐπανερχόμενη. Ὁ νοῦς εχει συλληφθῆ ἐδῶ ὡς μιὰ διακεκριμένη ἀπὸ ὅλα τὰ κινούμενα πράγματα κινητικὴ αἰτία, ἡ ὁποία εἶναι ἀρχικὰ ἄμεσα καὶ ὀλότελα ὑπεύθυνη γιὰ τὴν κοσμογονικὴ λειτουργία, μιὰ καὶ προκαλέσει τὴν συνεχῶς ἐπεκτεινόμενη στροβιλικὴ κίνηση (περιχώρησις) τῆς πρωταρχικῆς υλικῆς μάζας, ἀλλ' ὅσο προχωρεῖ ἡ κοσμογονικὴ λειτουργία, ἡ αἰτιότητα τοῦ νοῦ γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ἔμμεση. Αὐτὴ συμπληρώνεται μετὰ τοὺς μηχανικοὺς παράγοντες τῆς κίνησης, οἱ ὅποιοι ἀναπτύσσονται μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὕλη. Ὡστόσο, τὰ πάντα παραμένουν, ἔστω καὶ ἔμμεσα, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ νοῦ.

9. Αεὺκιππος καὶ Δημόκριτος

Ὁ Αεὺκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος δὲν ἀνταποκρίθηκαν στὴν ελεατικὴ πρόκληση νὰ εἰσηγηθοῦν ἓνα αἴτιον τῆς κίνησης. Ἡ ὕλη δὲν ἔχει συνεχῆ παρὰ ἀτομικὴ δομὴ καὶ τὰ ἄτομα ποῦ συνθέτουν ὅλα τὰ πράγματα μετὰ παρεμβολὴ κενοῦ, ἐξηγοῦν τὴν ἄπειρην ποικιλία τοῦ κόσμου μετὰ τις διαφορὰς τους ὡς πρὸς τὸ σχῆ-

1. F. M. Cornford, From Religion to Philosophy. A Study in the Origins of Western Speculation, New York 1957, 154,1.

2. Το κείμενον αὐτὸ τοῦ Διογένη Ἀπολλωνιάτη συνδυάζει ἐπιδράσεις τόσο τοῦ Ἄναξαγόρα ὅσο καὶ τοῦ Ἄναξαγόρα.

μα, τὸ μέγεθος, τὴ διάταξη καὶ τὴν κίνησή τους μέσα στο κενό. Ἡ κίνηση θεωρεῖται σύμφυτη μὲ τὰ ἀδιαίρετα αὐτὰ minima. Πρόκειται γιὰ μιὰ μηχανικὴ κίνηση, ἡ ὁποία ὅμως δὲν λαμβάνει χῶραν τυχαῖα. Ὁ Λεῦκιππος πρῶτος εἰσηγέται μιὰ καθολικὴ ἀρχὴ ἔλλογης ἀνάγκης:

9.1 B 2 οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὑπ' ἀνάγκης

Καὶ ὁ Δημόκριτος ἐπίσης θεωρεῖ τὴν ἀνάγκη ὡς μιὰ παντοδύναμη ἀρχή. Ἐντιθέτοντάς τὴν πρὸς τὴν τύχην, παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐπλασαν τὸ εἰδωλοτῆς τύχης γιὰ νὰ τοὺς χρησιμεύη σὰν παραπειστικὴ μάσκα τῆς ἀμηχανίας καὶ τῆς ἀπραξίας τους. Καὶ βεβαιώνει ὅτι σπάνια ἢ συμπτωματικὴ μάχεται τὴ φρόνηση καὶ ἡ μεγίστη πλειονότητα τῶν συμβάντων μέσα στὴ ζωὴ εἶναι δυνατὸ νὰ κατευθύνεται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φρόνηση καὶ οὐδεῖα¹. Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Δημόκριτου συμφωνεῖ πολὺ καλὰ μὲ τὴ φυσικὴ θεωρία του γιὰ τὴν αἰτιότητα:

9.2 A 68 οὐδὲν γὰρ δὴ γίνεσθαι ἀπὸ τύχης φασίν, ἀλλὰ πάντων εἶναι τι αἴτιον ὁρισμένον ὅσα λέγομεν ἀπὸ αὐτομάτου γίνεσθαι ἢ τύχης

Γιὰ τὸν Δημόκριτο κάθετι ποὺ συμβαίνει εἶναι καθορισμένο ἀντικειμενικὰ καὶ ἀπόλυτα. Ἐὰν κάτι θεωρῆται τυχαῖο, αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ προσδιορίσουμε αἰτιατά. Καί, ἐὰν δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ προσδιορίσουμε αἰτιατά, εἶναι γιὰτὶ πρόκειται γιὰ αἴτιο ἐνὸς ἄπειρα μεγάλου ἀριθμοῦ δυνατοτήτων².

Ἄπὸ τὸν Δημόκριτο σώζεται ἓνα ἀπόσπασμα. τὸ ὅποιο ἡ ἔρευνα δὲν τὸ ἔχει ἀκόμα τακτοποιήσει· δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ ποιο ἔργο του προέρχεται καὶ σὲ ποιά συνάφεια σκέψεων ἀνήκει:

9.3 B 30 τῶν λόγιων ἀνθρώπων ολίγοι ἀνατείναντες τὰς χεῖρας ἐνταῦθα, δν νῦν ἡέρα καλέομεν οἱ Ἕλληνες· «πὰντα, εἶπαν· Ζεὺς μὴ θέεται καὶ πὰνθ' οντος οἶδε καὶ διδοῖ καὶ ἀφαιρέεται καὶ βασιλεὺς οντος τῶν πάντων»

Μὲ τὸ λόγιο ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ὕμνοῦν τὸν θεὸ τοῦ οὐρανοῦ ὡς παντογνώστη (βλ. 0.14, 0.21, 0.34, 0.36, 0.44) καὶ βασιλέα τῶν πάντων (βλ. 0.34, 0.42, 0.43), ἐννοοῦνται ἄνθρωποι τῆς πρωιμότερης ἐποχῆς, δεδομένου ὅτι ἡ φόρμουλα Ζεὺς-πάντα χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη ὀρφικὴ θεολογία³. Ὁ Δημόκριτος μεταφέρει ἐδῶ σὲ πεζὸ λόγο δύο στί-

1. B 119. ἄνθρωποι τύχης εἰδωλον ἐπλάσαντο πρόφασιν ἰδίης ἀβουλήης. βαιὰ γὰρ φρονήσει τύχη μάχεται, τὰ δὲ πλειστα ἐν βίῳ ἐξένετος οὐδεῖα κατιθῆναι.

2. W. K. C. Guthrie, A History of Greek Philosophy, II. The Presocratic Tradition from Parmenides to Democritus, Cambridge 1969, 419.

3. Το βασιλεὺς εἶναι ἤδη ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα τρέχων προσδιορισμὸς τοῦ Zeus. Βλ. Η.

χους από έναν ίσως ορφικό ύμνο¹, ἀλλ' αὐτὸ δὲν παρουσιάζει καμιὰν ὀρατὴ συνάφεια μὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀπόψεις τοῦ Δημοκρίτου ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἔννοια τοῦ καθολικοῦ.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Τὸ σχῆμα ἐν-πάντα εἶναι φανερὰ καθοδηγητικὸ καὶ κυρίαρχο στὴν ἔκφραση ὀρισμένων βασικῶν ἀπόψεων τῆς πρώιμης ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Πρόκειται γιὰ μιὰ φόρμουλα ποὺ ἐπανέρχεται μὲ κάποια ἀξιοσημειωτὴ συχνότητα καὶ ἐκφράζει, ἀνάλογα μὲ τὶς κοσμοθεωριακὲς προυποθέσεις τῆς σκέψης κάθε φιλοσόφου, τὸν καθολικὸ χαρακτήρα ἑνὸς παράγοντος ποὺ ἐξηγεῖ τὰ πάντα. Ἡ πιὸ τυπικὴ μορφή αὐτοῦ τοῦ σχήματος εἶναι ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποία ὅλα τὰ πράγματα παριστάνονται νὰ κυβερνῶνται καὶ νὰ ἐξουσιάζωνται ἀπὸ μιὰ κοινὴ ἀρχή:

- 1.2 Ἄναξιμανδρος: πάντα κυβερνᾶν (τὸ ἄπειρον)
- 2.3 Ἄναξιμένης-Διογένης Ἀπολλωνιάτης: καὶ ὑπὸ τούτου (ἐνν. τοῦ ἀέρος) πάντας καὶ κυβερνᾶσθαι καὶ πάντων κρατεῖν
- 4.6 Ξενοφάνης: (θεὸς) πάντα κραδαίνει
- 5.3 Παρμενίδης: δαίμων ἢ πάντα κυβερνᾶ
- 6.3 Ἡράκλειτος: (γνώμη) ἐκβέρνησε (=κυβερνᾶ) πάντα διὰ πάντων
- 6.6 Ἡράκλειτος: (εἶς θεὸς νόμος) κρατεῖ...ἔξαρχεῖ πᾶσι καὶ περιγίγνεται
- 6.8 Ἡράκλειτος: Πόλεμος...πάντων βασιλεὺς
- 6.12 Ἡράκλειτος: τὰ δὲ πάντα οἰακίζει Κεραυνὸς
- 8.2 Ἄναξαγόρας: πάντων νοῦς κρατεῖ

Ἐδῶ ὑποβάλλεται παραστατικὰ ἡ εἰκόνα ἑνὸς κυβερνώμενου πλοίου, ἑνὸς στρατεύματος ἢ μιᾶς πολιτείας ποὺ διακυβερνῶνται ἀπὸ μιὰ κυρίαρχη ἐξουσία. Τέτοιες εἰκόνας ἐξυπηρετοῦν τὸν προσδιορισμὸ μιᾶς ἀρχῆς, ποὺ συλλαμβάνεται κοσμολογικά, μέσα ἀπὸ λέξεις (κυβερνᾶν², κρατεῖν, οἰακίζειν³ κλπ.) ποὺ ἀπευ-

U s e n e r, Gotternamen. Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung, 3η ἔκδ., Frankfurt am Main 1948, 226.

1. K i e f n e r, 63.

2. Τὸ πάντα κυβερνᾶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο Φυσ. Γ'. 203 b 11, πρέπει νὰ ἦταν μιὰ παλιὰ φόρμουλα ποὺ χρησιμοποιήθηκε πρῶτα ἀπὸ τὸν Ἄναξιμανδρὸ (1.2) καὶ ἴσως ἀπὸ τὸν Ἄναξιμένη (πβ. 2.3), ἀπὸ τὸν Παρμενίδη (5.3), τὸν Ἡράκλειτο (6.3) καὶ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη (2.3).

3. Εἰδικὰ τὸ οἰακίζω (6.12) σημαίνει κυβερνᾶν πλοῖο, πλοηγῶ.— Τὴν εἰκόνα τοῦ πλοίου τὴν εἶχε χρησιμοποιήσει ὡς μεταφορὰ ὁ Θαλῆς γιὰ νὰ παραστήσῃ πῶς ὁ κόσμος πλέει πάνω στὰ νερά. Αὐτὸ ὁ Ἄριστοτέλης τὸ γνῶριζε, ὅπως ὁ ἴδιος δηλώνει, ἀπὸ τὴν προφορικὴ παρά-

θύνονται σ' ένα εμπειρικό πεδίο αναφοράς. 'Ο παντοδύναμος κοινός παράγων όλων τῶν πραγμάτων παρουσιάζεται συχνά μὲ θεϊκὸ χαρακτήρα (ὅπως τὸ *ἄπειρον* τοῦ Ἀναξίμανδρου, ὁ *ἀήρ* τοῦ Ἀναξίμενη, ὁ θεὸς τοῦ Ξενοφάνη, ἡ *δαίμων* τοῦ Παρμενίδη, τὸ *σοφὸν* ἢ ὁ *Πόλεμος* ἢ ὁ *Κεραυνός* κλπ. τοῦ Ἡρακλείτου, ὁ *νοῦς* τοῦ Ἀναξαγόρα) καὶ δέχεται κατηγορούμενα ποῦ θυμίζου ἐκεῖνα τοῦ ὕψιστου θεοῦ τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας (0.11, 0.12, 0.15, 0.16, 0.31, 0.34, 0.35, 0.42, 0.43, 0.46, 0.47, 0.51)¹. 'Ο θεϊκὸς ὅμως χαρακτήρας τοῦ ἐνὸς καθολικοῦ παράγοντος στὴν πρώτη ἑλληνικὴ φιλοσοφία δίνει μόνον ἔμφαση στὴν καθολικὴ κυρίαρχη δύναμη καὶ δὲν ἐξυπηρετεῖ κανένα θρησκευτικὸ νόημα. 'Ο ἕνας καὶ μοναδικὸς παράγοντας ὅλων τῶν πραγμάτων προσδιορίζεται μὲ θεϊκὲς ιδιότητες, ὄχι γιατί εἶναι θεὸς (μὲ θρησκευτικὸ νόημα), ἀλλὰ γιατί θεωρεῖται σὰν κάτι τὸ θεϊκό: ἡ θεϊκὴ ἐννοια ἀποτελεῖ ἐδῶ μιὰν ἐννοια προσδιορισμοῦ τῆς ἔσχατης πραγματικότητος ποῦ θεωρεῖται διάχυτη ἢ κυρίαρχη μέσα σ' ὅλα.

'Η σύνδεση τοῦ ἐνὸς παράγοντος μὲ τὰ πάντα δὲν ἐξυπηρετεῖ μόνον τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἐνὸς (λ.χ. τὴν παντοδυναμία ἢ τὴν παντογνωσία του) ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν συγκεκριμένων πραγμάτων. Τὸ πάντα (ἢ ἅπαντα) ἐκφράζει ὅλα τὰ συγκεκριμένα πράγματα, καὶ σὲ σχέση πρὸς τὸ ἐν (ὅπως κι ἂν αὐτὸ ονομάζεται), ὅλα ἐρμηνεύονται σ' ἕνα ἐνιαῖο σύνολο². Τὸ ἐνιαῖο αὐτὸ καὶ κανονικὰ

δοση (π. οὐρ. Β 13. 294a 28) καὶ μὲ δικούς του συλλογισμοὺς συμπεραίνει μὲ ἐπιφύλαξη (ΜτΦ Α 3. 983b 5 κ.έ.) ὅτι ὁ Θαλῆς δίδαξε πὼς τὸ *ὕδωρ* εἶναι ἀρχὴ τῶν πάντων. 'Επειδὴ τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἀβέβαιο καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Θαλῆς δὲν θεωροῦσε ὁ ἴδιος τὸ ὕδωρ ὡς ἀρχὴ τῶν πάντων (βλ. H. Cherniss, *The Characteristics and Effects of Presocratic Philosophy: Studies in Presocratic Philosophy I. The Beginnings of Philosophy*, ἐκδ. D. J. Furley καὶ R. E. Allen, London 1970, 3 κ.έ. καὶ Θ. Βέικοϋ, *Οἱ Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη 1972, 36 κ.έ.), δὲν προτάχθηκε ὁ Θαλῆς στὴ σειρά τῶν φιλοσόφων ποῦ ἀναφέρονται σ' αὐτὴ τὴ μελέτη.

1. 'Ο Kieffner, 48 κ.έ., 62 κ.έ. θέτει τὸ ἐρώτημα ἀν ἡ ἐννοια τοῦ παντός ἐξυπηρετεῖ καὶ στοὺς Προσωκρατικούς τὴν λειτουργία τῆς θεϊκῆς ἐνέργειας, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ θεωρεῖ δύσκολο νὰ παρακολουθήσῃ σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τὴ χρῆση τῆς ἐννοιας *πᾶν*, μιὰ καὶ τὰ πιὸ πολλὰ ἀποσπάσματα εἶναι μόνον ἔμμεσα παραδεδομένα καὶ δὲν ὑπάρχει ἐγγύηση πάντοτε γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τῆς διατύπωσης ποῦ εἰδικὰ τὸν ἐνδιαφέρει, ξεχωρίζει μερικὰ μόνον κείμενα ποῦ τοῦ φαίνονται ἀσφαλῆ. Τὰ κείμενα ὅμως αὐτὰ εἶναι ελάχιστα σὲ σύγκριση μὲ τὰ σωζόμενα αὐθεντικὰ ἀποσπάσματα ὅπου παρουσιάζεται ἡ ἐννοια τοῦ παντός. 'Επιπλέον, ἡ ἀναγωγὴ τῶν κειμένων, ποῦ παραθέτει, σὲ ὀρφικὰ πρότυπα εἶναι μᾶλλον μιὰ παρακινδυνευμένη γενίκευση.

2. "Ἐνα ἀνάλογο σχῆμα σκέψης παρατηρεῖται στὴν πρωτόγονη σκέψη. 'Η κοινότητα μιᾶς πρωτόγονης φυλῆς δὲν εἶναι σύνολο ἀτόμων ἀλλὰ μιὰ ἐνότητα ὅλων. Ζῶα, φυτὰ, χρώματα κ.λ. τίθενται σὲ σχέση πρὸς ὀρισμένες κοινότητες καὶ προκύπτουν σειρὰς ἐνότητας ποῦ τὰ μέλη τους βρισκονται σὲ συμπαθητικὸ σύνδεσμο μεταξὺ τους. Cornford, *Religion*, 52 κ.έ.· E. Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen*, Darmstadt 1969, II Μέρος, 51 κ.έ., 80 κ.έ., 209 κ.έ.

διατεταγμένο σύνολο δηλώνεται με τον όρο *κόσμος* (πβ. 2.1, 5.1, 5.4, 'Ηρ. Β 30, Β 124 και 'Εμπεδ. 7.1 σε σχέση με Β 26,5), άλλ' αυτός ο όρος δέν χρησιμοποιείται σ' αναφορά πρὸς τὸ ἐν, γιατί εἶναι δυνατό νά δέχεται μιάν ορισμένη σημασία (ὅπως κατάσταση, τάξη, διακόσμηση, μακρόκοσμος, μικρόκοσμος)¹ πού δέν καλύπτει τήν ἀπόλυτη καθολικότητα τοῦ πάντα. Ἐτσι ὁ φιλόσοφος ἀνταποκρίνεται στή θεμελιακή ἀπαίτηση νά διατυπώση με τὸ σχῆμα ἐν-πάντα τήν καθολική ἐνότητα τῶν πραγμάτων με ἀναφορά πρὸς μιὰ και κοινή καθοδηγητική ἀρχή τάξης. Μ' αὐτὸ τὸ σχῆμα, τὸ καθολικό και τὸ μερικό συλλαμβάνονται μαζί και προσδιορίζονται ἀμοιβαῖα. Τὸ θεμελιακὸ ἀξίωμα, ὅπως αὐτὸ εἶναι διατυπωμένο και ὅπως ἰσχύει στή φιλοσοφία τοῦ Dilthey², ὅτι («ἡ σκέψη τοῦ ὅλου κάνει κατορθωτὴ και ὀρίζει τήν κατανόηση τοῦ μερικοῦ»), μπορεῖ νά εφαρμόζεται στή φιλοσοφία πολλῶν Προσωκρατικῶν, μόνο πού σ' αὐτοὺς εἶναι ἀνάγκη ἓνα τέτοιο ἀξίωμα νά διατυπώνεται μαζί και ἀντίστροφα. Διότι ἐδῶ τὸ ἓνα και καθολικό προσδιορίζει πῶς υπάρχουν οὐσιαστικά ὅλα τὰ μερικά και ὁ τρόπος υπαρχῆς ὄλων τῶν μερικῶν ἐξυπηρετεῖ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἐνὸς πού τὰ περιέχει, τὰ κατέχει και τὰ διέπει ὡς κοινή τους ἀρχή. Ἡ σκέψη ρέπει πρὸς ολικές ἐννοιες (ὅλα, πάντοτε, τίποτε, ολικά, τὸ μοναδικὸ πάντων, ὁ ἓνας και κυρίαρχος παράγων ὄλων τῶν πραγμάτων κλπ.) και ἡ ἐννοια τοῦ καθολικοῦ καταργεῖ βασικά ἢ κάνει ἀσήμαντη τήν ἐννοια τοῦ οὐσιαστικά ἀλλιώτικο, τὴ διαφορά υποκειμένου και ἀντικειμένου, τήν δυνατότητα ἐναλλακτικῶν δομῶν σκέψης στήν ἐρμηνεία τοῦ κόσμου. Μέσα σ' ὅλα πού ξεχωρίζουν, τὰ διαφορετικά και ἀντιθετικά, προϋποτίθεται μιὰ συνάρτηση πού τὰ ἐνώνει σ' ἓνα σύνολο. Ἡ ἀμοιβαία αὐτὴ ἐσωτερική σχέση καθολικοῦ και μερικῶν μένει βέβαια σὲ κοσμολογικὸ ἐπίπεδο και δέν εἰσηγεῖται καμιάν ἀρχή μεταφυσικῆς.

Ὁ Ἀναξίμανδρος εἶδε τὸν κόσμον ὡς πεδίο δράσης ἀντιρρόπων παραγόντων πού ἰσορροποῦν: ὅλα παίζουν ἓνα διατεταγμένο παιγνίδι ζῆμιῶν και ἀναλόγων ἀποζημιώσεων, πού ἀποδίδονται σὲ τακτὰ χρονικά διαστήματα. Τὸ δυναμικὸ αὐτὸ σύστημα ἰσορροπίας τῶν ἀντιρροπων παραγόντων ὅλου τοῦ κόσμου τὸ περιέχει και τὸ κυβερνεῖ τὸ ἄπειρο ὡς ἡ ἔσχατη πραγματικότητα. Ἀλλὰ ὁ Ἀναξίμανδρος δέν ρώτησε και οὔτε ἦταν σὲ θέση νά ρωτήση: τί εἶναι τὸ ἐν-ἄπειρον ὄν; Και ὁ Ἀναξίμανδρος δέν μποροῦσε ἐπίσης νά ρωτήση: τί εἶναι ὁ ἀήρ; Ἡ βασική του πρόταση ἦταν: τὰ πάντα εἶναι ἀήρ. Ἀλλ' αὐτὸ δέν ἀποτελοῦσε ἀπάντηση στο ἐρώτημα: τί εἶναι ἀήρ. Αὐτὸ εἶναι ἓνα ἐρώτημα πού ἂν τὸ ἐφθα-

1. W. Kranz, Kosmos, Archiv fur Begriffsgeschichte 2, 1, Bonn 1955, εἰδικὰ τοῦ ἰδίου, Kosmos, Philol. 93 (1938), 430-448. Reinhardt, 174. J. Kerschens-teiner, Kosmos. Quellenkritische Untersuchungen zu den Vorsokratikern, Munchen 1962, 25 κ.έ.

2. Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie, Werke 5, 172.

νε, δὲν θὰ ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὸ θεμελιακὸ ἐρώτημα τῆς μεταφυσικῆς: τί εἶναι τὸ ὄν;

Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸν Πυθαγόρα καὶ τοὺς μαθητὰς του. Ἡ βασικὴ τους πρόταση εἶναι: τὰ πάντα εἶναι ἀριθμὸς. Ὁ ἀριθμὸς εἶναι μιὰν «ἀρχήν» κι αὐτὴ εἶναι τὸ ἐν, ἢ μονάδα. Αὐτὸ ὅμως δὲν τοὺς οδήγησε στὸ ἔσχατο ἐρώτημα: τί εἶναι τὸ ἐν, ἢ τί εἶναι τὸ ἐν-ὄν;

Ὁ Παρμενίδης μάλιστα εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ προσδιορίζει τὸ ὄν: τὸ ὄν εἶναι ἐν. Ἀλλὰ δὲν ἔθεσε τὸ ἔσχατο ἐρώτημα: τί εἶναι τὸ ὄν, τί εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι ὅλα ὅσα ὑπάρχουν;

Καὶ ὁ Ἡράκλειτος ἐκδηλώνει ποικίλες προσπάθειες νὰ προσδιορίσῃ τὸ ἐν τὸ σοφόν, τὸν θεόν, τὸν λόγον, τὸ πῦρ, τὴν ἔσχατη πραγματικότητα ποὺ ἐξηγεῖ ὅλα τὰ πράγματα ὡς ἓνα ἐνιαῖο ὅλον. Ἀλλὰ ὅλες οἱ προσπάθειές του δὲν ἀντιστοιχοῦν σ' ἓνα γενικὸ ἐρώτημα: τί εἶναι τὸ ἐν, ἢ τί εἶναι τὸ ὄν; Δὲν εἶχε, βέβαια, διαμορφωθῆ ἀκόμα τὸ κατάλληλο πνευματικὸ κλίμα, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ γεννηθῆ αὐτὸ τὸ ἔσχατο μεταφυσικὸ ἐρώτημα.

Ὁ Πλάτων ἀναφερόμενος σὲ ἀπόψεις πρώιμων φιλοσόφων γιὰ τὰ στοιχεῖα, ὅτι τὸ θερμὸ λ.χ. εἶναι τὸ ἓνα καὶ μοναδικό, τὸ καθαυτὸ ὄν, θέτει τὸ ἐρώτημα: τί πρέπει νὰ ἐννοοῦμε μ' αὐτὸ τὸ ἓνα ὄν; Καὶ χαρακτηρίζει τὸ ἐρώτημα «τί εἶναι τὸ ὄν» ὡς τὸ μέγιστον καὶ πρῶτον πρόβλημα ποὺ ἀπαιτεῖ διερεύνηση¹.

Ὁ Ἀριστοτέλης τέλος ἐπιτυγχάνει νὰ θεμελιώσῃ τὴ μεταφυσικὴ ὡς «ἐπιστήμη» ἀνάγοντάς τιν ἐσχατα στὸ θεμελιακὸ καὶ κεντρικὸ ἐρώτημα: τί εἶναι τὸ ἐν-ὄν; Ἀλλὰ στὸ ἔργο του αὐτὸ τῆς θεμελίωσης τῆς μεταφυσικῆς δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ χρησιμοποιοῦ δεδομένα καὶ δυνατότητες ποὺ τοῦ προσέφεραν οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι καὶ ὁ Πλάτων².

1. Σοφ. 243 d κ.έ.

2. ΜτΦ Β 4. 1001 a 4 κ.έ.· Γ 2. 1052 b 9 κ.έ.. "Ὅτι τὸ πρῶτο καὶ κεντρικὸ μεταφυσικὸ πρόβλημα ἐν-ὄν, ὅπως αὐτὸ ἐτέθη πρῶτα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, πρέπει νὰ ἐξετάζεται σὲ ἀναφορὰ πρὸς τοὺς πρώτους φιλοσόφους, τὸ δείχνει εὐγλωττα ὁ G. M a r t i n, Allgemeine Metaphysik. Ihre Probleme und ihre Methode, Berlin 1965, 29 κ.έ.